

Redactioneel

Zaterdag 8 april 1995. Vanaf 09.00 uur druppelen de eerste congressangers binnen. Uiteindelijk zouden meer dan honderd geïnteresseerden zich verzamelen voor het congres ter ere van het 50-jarig bestaan van de Historische Kring 'Het Land van Herle', om op deze gedenkwaardige dag in een monumentale vergaderzaal vergast te worden op onder andere drie geschiedkundige lezingen.

Het congres vond plaats in de grote zaal van 'Auberge De Rousch', landelijk gelegen in het Geleendal tussen Welten en Benzenrade bij Heerlen. Eertijds was deze zaal de grote (graan)schuur van hoeve De Rousch, in vroeger eeuwen ook wel 'Wildenbroeck' geheten. Het goed werd in de veertiende eeuw al genoemd als leengoed van de heren van Wickrade, toen belangrijke grondheren in de uitgestrekte heerlijkheid Heerlen.

Na de opening van de congresdag door burgemeester drs. J.B.V.N. Pleumeeke van Heerlen en drs. F.L. Augustus, voorzitter van de stichting 'Het Land van Herle', volgde de eerste lezing door dr. Pierre J.H. Ubachs. Deze spreker studeerde onder andere geschiedenis en Nederlandse letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij was docent aan de Hogeschool Sittard en wetenschappelijk bibliothecaris van de gemeente Maastricht, en publiceerde in boekvorm over de geschiedenis van de stad Maastricht. In een prikkelend betoog analyseerde hij steekproefsgewijze de geschiedkundige publicaties over oostelijk Zuid-Limburg; vervolgens verdiepte hij zich in enkele door hem gecon-

stateerde historiografische problemen, om te eindigen met enkele behartigenswaardige aanbevelingen voor de toekomstige geschiedschrijving van deze streek.

Na een korte discussie, met onder andere een bijdrage van drs. J. Jamar, de rijksarchivaris van Limburg, kon de zaal zich opmaken voor de volgende spreker. Drs. Emile Ramakers, historicus en wetenschappelijk medewerker van de Stadsbibliotheek Maastricht, tevens lid van de historische werkgroep 'Het Land van Herle', schrok er niet voor terug een 'zwaar' onderwerp bij de horens te vatten. Op basis van de bestaande, lacuneuze literatuur schetste hij een voorlopig beeld van de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de regio Heerlen-Kerkrade van de eerste tot de twaalfde eeuw van onze jaartelling.

Na deze voordracht was er pauze, waarin kon worden genoten van een stevige lunch. Velen namen de gelegenheid te baat om met oude bekenden bij te praten en historische 'nieuwttjes' uit te wisselen.

Vervolgens was het de beurt aan de derde spreker, mevrouw Tiny Augustus-Vijgen. Zij was tot voor enkele jaren werkzaam als pastoraal supervisor aan de Universiteit voor Theologie en Pastoraat in Heerlen. Zij is onder andere geïnteresseerd in de plaats van de vrouw in kerk en samenleving, vroeger en nu. In een warm betoog wees zij op het grootse werk in onderwijs, welzijnszorg en verpleging dat, veelal in stilte, door de vele vrouwelijke religieuzen in de

oude Oostelijke Mijnstreek is verricht. Terecht stelde zij dat 'de zusters' wel degelijk hun mannetje stonden en dat een deel van hun goede werk, vaak letterlijk en figuurlijk in een ander jasje, door hen wordt voortgezet. Wij moeten hierbij denken aan bijvoorbeeld de zorg voor vluchtelingen, migranten, heroïneverslaafden en slachtoffers van geweld tegen vrouwen.

Hierna was het tijd voor ontspanning. In een historisch verantwoord, maar bovenal amusant cabaretstukje voerden de heer Malherbe en zijn begeleiders ons op (k)luchtige wijze door tweeduizend jaar geschiedenis van de regio.

Tot slot was er de mogelijkheid om de recipiërende jubilarissen van de Historische Kring te feliciteren en onder het genot van een drankje en een hapje de

vele hoogtepunten van deze welbestede dag nog eens de revue te laten passeren.

De redactie van 'Het Land van Herle' heeft gemeend er goed aan te doen om de drie lezingen integraal, verlucht met illustraties en voorafgegaan door de opening van de burgemeester, als nummer 3 van de 45e jaargang aan de abonneés en trouwe lezers van ons tijdschrift aan te bieden.

Wij hopen en vertrouwen er op dat tijdens het 75-jarige bestaansfeest in 2020 de Historische Kring 'Het Land van Herle', waaronder de werkgroep en het historisch tijdschrift, nog even springlevend zijn als op zaterdag 8 april 1995!

*Namens de redactie,
M. van Dijk*

Toespraak door burgemeester drs. J.B.V.N. Pleumeekers

Dames en heren, geachte jubilerende Historische Kring,

Het doet mij veel plezier om vandaag dit jubileumcongres van 'Het Land van Herle' te mogen openen. Alweer 50 jaar bestaat uw voor de geschiedenis van oostelijk Zuid-Limburg zo belangrijke Historische Kring. Het was meen ik oudstadsarchivaris Van Hommerich die op 4 april 1945 samen met een aantal vaste studiezaalbezoekers en historisch geïnteresseerden in zijn werkkamer het initiatief ervoor nam. Het moest een studieclub worden, waarin de geschiedenis van de hoofdschepenbank Heerlen (inclusief Hoensbroek, Landgraaf en Voerendaal) met de onderbanken, de huidige gemeenten Brunssum en Onderbanken, aan een uitgebreid onderzoek werd onderworpen. Bij het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap bestond er te weinig aandacht voor onze, vooral volgens Van Hommerich, bestuurlijk en juridisch gezien zo belangrijke regio. Al gauw waren er ook werkgroepleden die aandacht schonken aan Rimburg, Eygelshoven, Kerkrade, Simpelveld en Bochtoltz. Daarmee werd het werkgebied uitgebreid naar wat we ook nu nog oostelijk Zuid-Limburg noemen en nog niet zo lang geleden de Oostelijke Mijnstreek was.

De geschiedbeoefening in de maandelijkse werkgroepvergaderingen in de kamer van de archivaris wierp inderdaad vruchten af. Bij het eerste lustrum van de werkgroep werd begonnen met de uitgifte van het 'Bulletin Het Land

Burgemeester Pleumeekers spreekt de aanwezigen toe.

van Herle', dat aanvankelijk zes keer per jaar verscheen, en nu een kwartaalblad is. Daarin verschenen tot heden ruim elfhonderd artikelen over de geschiedenis van Heerlen en omgeving. Hierdoor werd nadrukkelijk – mede door werving van ruilabonnementen – wetenschappelijke aandacht gevraagd voor de geschiedenis van oostelijk Zuid-Limburg.

Mede dankzij deze prestatie in het tijdschrift was het mogelijk om het

recente populaire geschiedenisboek van oostelijk Zuid-Limburg 'Ach Lieve Tijd' in maandelijkse afleveringen tot een goed eind te brengen. Ik heb begrepen dat dit historisch werk mede door de medewerking van een aantal werkgroepleden tot stand kwam. Ook hieruit blijkt dat de werkgroep nog steeds oog heeft voor de geschiedenis van oostelijk Zuid-Limburg, die volgens oud-archivaris en uw eerste voorzitter Van Hommerich zo nauw verweven is met de Heerlense.

Dames en heren, die geschiedenis is veelbewogen en boeiend. Van prehistorie tot heden is de Mijnstreek aan heel wat veranderingen onderhevig geweest. Als speelbal van machthebbers, van Germanen en Romeinen tot de Duitsers in de laatste wereldoorlog, onderging de regio menige metamorfose. Maar ook de opkomst en de neergang van de mijnbouw zorgden ervoor dat de streek in de laatste eeuw tweemaal drastisch van aanzien wijzigde. Veel oude gebouwen, zelfs hoogwaardige architectuur en monumenten zijn verdwenen, het sluiten van de mijnen zorgde voor een nieuw gezicht van stedelijk oostelijk Zuid-Limburg en voor wijken met nieuwe bouwwerken en moderne architectuur. Al die historische veranderingen brachten met zich mee, dat de geschiedschrijving van de regio er niet gemakkelijker op werd. Vooral het bronnenmateriaal uit de periode voor 1800 ligt verspreid in

archiefbewaarplaatsen in binnen- en buitenland.

Hoewel er al veel is geschreven over de geschiedenis van de Mijnstreek, zal het zeker nog wel even duren voor de echte geschiedenis van oostelijk Zuid-Limburg beschreven is. Ik hoop van harte dat u als werkgroep daarin in de komende decennia de nodige impulsen kunt geven en wellicht bij het 75-jarig bestaan een dergelijke publikatie het licht kunt laten zien, en daardoor misschien ook uw steentje kunt bijdragen aan het door ons langverwachte geschiedenisboek over 'Tweeduizend jaar Heerlen'.

Vandaag bent u bij elkaar op dit jubileumcongres om met elkaar terug te blikken op de historiografie en ook om tot nieuwe inzichten te komen voor wat betreft de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de regio en om te horen hoe vrouwelijke religieuzen hun steentje hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van de Mijnstreek. Bovenal bent u bijeengekomen om feest te vieren. Namens het gemeentebestuur van Heerlen wil ik de Historische Kring van harte feliciteren met de mijlpaal van vandaag en ik spreek daarbij de wens uit dat nog velen de vruchten van diepgravend historisch onderzoek van onze streek middels het Land van Herle naar buiten toe mogen uitdragen.

Graag verklaar ik dit jubileumcongres voor geopend en wens ik u allen een vruchtbare congresdag toe.

P.J.H. UBACHS

DE OOSTELIJKE MIJNSTREEK HISTORIOGRAFISCH DE MAAT GENOMEN

Prænotandum

Toen ik enkele weken geleden uw voorzitter aan de telefoon argeloos de titel van mijn lezing noemde, voelde ik aan de andere kant een lichte aarzeling. De Oostelijke Mijnstreek historisch de maat genomen? Kon dat wel? 'Iemand de maat nemen' kan inderdaad soms een pejoratieve bijbetekenis hebben. Maar ik gebruik de uitdrukking hier uitsluitend in de zin van 'beoordelen', 'een oordeel geven over' de produktie op historisch gebied, zoals mij dat gevraagd is. De titel is dus helemaal niet bedoeld als een kleine steek op de geschiedschrijving van de Oostelijke Mijnstreek!

Het is maar de vraag of ik wel de geschikte man ben om een oordeel te geven over de produktie aan geschriften over de geschiedenis van deze streek. Het antwoord luidt zowel ja als neen. Naar het oordeel van de organisatoren van dit jubileumcongres is het 'ja'. Naar mijn eigen oordeel zijn er echter een aantal punten die mij meer doen overhellen tot een 'neen'. Ik heb mij nooit expliciet bezig gehouden met de Oostelijke Mijnstreek en zijn geschiedenis. Dat heeft ongetwijfeld zijn voordelen. Men staat dan onbevangen tegenover het onderwerp, ook tegenover toestanden, verhoudingen en personen, en beziet alles met het oog van de buitenstaander. Maar het heeft ook grote nadelen. Elke streek leeft van zijn eigen geest en die ken ik niet. Elke streek heeft zijn eigen mogelijkheden en onmogelijkheden en ook hier weer moet ik mijn onkunde beken-

nen. Ik hoop dat u deze beperkingen in gedachten zult willen houden, als ik hier enkele ideeën ga ontwikkelen over regionale geschiedenis in het algemeen en de geschiedenis van het Heerlense land in het bijzonder.

Inleiding

De Historische Kring Het Land van Herle ontstond in 1945 en bestaat thans vijftig jaar. Dat wordt vandaag terecht feestelijk herdacht. In 1950 startte de kring met de uitgave van een eigen tijdschrift, dat nu aan zijn 45e jaargang toe is. Ook dat is een felicitatie waard. In het bijzonder als wij denken aan al diegenen, die zich om niet voor de uitgave van het periodiek veel moeite en tijd getroost hebben. Hun algemene doelstelling verwoordde de toenmalige voorzitter Jongen in het Voorwoord van het Jubileumboek uit 1960. Kring en tijdschrift zouden moeten dienen om: "het rijke verleden van onze streek meer systematisch te bestuderen en belangstelling ervoor op te wekken". Het tijdschrift zou moeten dienen om buitenstaanders bij het werk van de Kring te betrekken door "tevens de bronnen voor de kennis der streekgeschiedenis te vermeerderen en de studie er van te stimuleren", aldus Jongen.¹ Aanvankelijk lag het in de bedoeling de historie te bestuderen van de hoofdscheppenbank Heerlen met de Onderbanken; later is het werkgebied uitgebreid met Bocholtz, Kerkrade en Simpelveld. Ik vraag mij toch wel een beetje af, waar-

om Jongen in 1960 de doelstelling zo voorzichtig en zo algemeen formuleerde bij het inleiden van het Jubileumboek. Hij gaf immers in wel zeer verwaterde vorm weer wat in het najaar van 1959, toen de werkzaamheden voor het jubileumnummer al in volle gang waren, in pregnante, dwingende vorm in Het Land van Herle door stadsarchivaris Van Hommerich gesteld was.² Van Hommerich had in Leuven geleerd hoe geschiedenis op wetenschappelijke wijze beoefend kan en moet worden. In zijn altijd nog lezenswaardige bijdrage van 35 jaar her wees hij er als volbloed historicus met klem op, dat het schrijven van een geschiedenis van Heerlen – waar hij in eerste instantie aan dacht – niet iets is, dat men eventjes doet. Het vraagt om een uitermate gedegen voorbereiding, veel onderzoek en bijgevolg veel hard werken. Van Hommerich ontveinsde zich niet, dat een dergelijke onderneming in het Heerlen van meer dan dertig jaar geleden op bescheiden schaal zou moeten beginnen. Hij stelde daarom heel nuchter voor zich voorlopig tevreden te stellen met “een bewerking van zogenaamde capita selecta of afzonderlijk uitgekozen onderdelen, gelicht uit het totaalbeeld van ons verleden.”³ Dergelijke degelijk bewerkte onderdelen zouden dan het fundament kunnen worden voor een verantwoorde geschiedenis van Heerlen.

In de zojuist aangehaalde woorden van Van Hommerich en Jongen ligt een program besloten. Jongen wilde drie dingen: belangstelling wekken, wat meer systematisch onderzoek en studie van de bronnen. Van Hommerich vond dit te bescheiden, te vrijblijvend en misschien ook wat te oppervlakkig. De gemeente-archivaris die hij was, wilde een duidelijk gericht onderzoek naar onderdelen van de historie van Heerlen. Een onderzoek dat zou moeten uitmon-

den in een wetenschappelijk verantwoord geschiedenis van zijn stad in boekvorm.

Het is goed na vijftig jaar eens even pas op de plaats te maken en de vraag te overdenken, in hoeverre die twee programma's uitgevoerd zijn en in hoeverre een halve eeuw later de geschiedschrijving van het Land van Herle eventueel anders aangepakt zou moeten of kunnen worden. De voortschrijdende tijd hééft het zicht op de geschiedschrijving van de streek al ten dele bijgesteld, want waarschijnlijk zal niemand onder u meer een ander doel van Jongen onderschrijven. Hij stelde in 1960 immers ook, dat het een morele verplichting is de geschiedenis van de streek te beoefenen om een dam op te werpen tegen de gevaren van de tijd, namelijk “de hoogconjunctuur, waaraan de Mijnstreek ruim deel heeft. (Zij) heeft er de levenssfeer sterk vermaterialiseerd en geleid tot duidelijke verwaarlozing van de eigen historisch-culturele waarden”.⁴ Hier klinkt iets door van een nostalgisch-romantische en conservatieve vorm van geschiedbeschouwing die niet meer van onze tijd is, ofschoon zij bij lange na nog niet uitgestorven is.

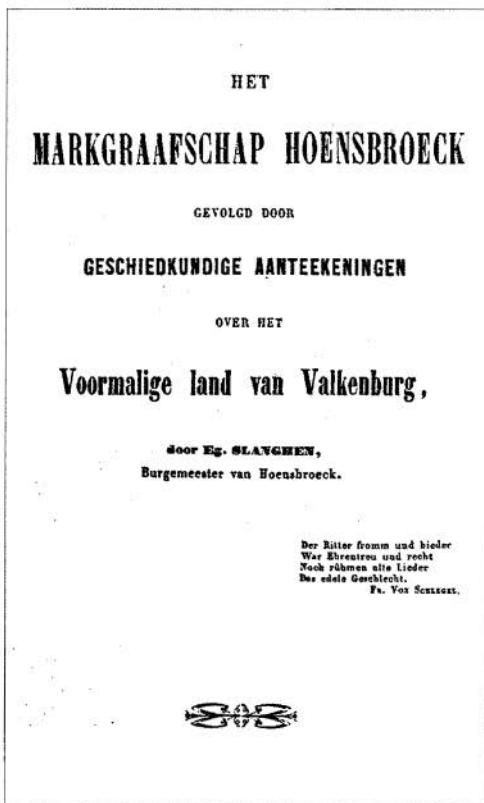
Bibliografisch onderzoek

Een program was er dus sinds het begin van de jaren zestig. Het waren zelfs twee programma's: het programma voor wetenschappers van Van Hommerich en het programma voor liefhebbers van Jongen met zijn moraliserende onderton. Maar hoe nu na te gaan, of in de opeenvolging van jaren het program ook verwezenlijkt is? Er kon bezwaarlijk sprake van zijn, dat ik alle literatuur die sinds 1945 over de geschiedenis van de Oostelijke Mijnstreek het licht zag, serieus zou gaan lezen om tot een totaalbeeld te komen. Een dergelijke autopsie

was als t  tijdrovend uitgesloten, ofschoon ik een aantal jaargangen van het kringtijdschrift inzag. Bovendien is het zonder een diepgaande kennis van elk aangesneden onderwerp niet mogelijk een oordeel te geven over de kwaliteit van de verschillende bijdragen. Het gaat hier meer om een algemene indruk over het geheel dan om een weging van afzonderlijke boeken en artikelen.

Om in grote lijnen een idee te krijgen van de historische produktie in de Oostelijke Mijnstreek in de laatste halve eeuw heb ik daarom een andere weg ingeslagen. Daarbij kon ik beschikken over twee hulpmiddelen. In de eerste plaats de in 1993 verschenen Verkorte bibliografie van historische publicaties over Oostelijk Zuid-Limburg, die ik naar haar maker kort zal aanduiden als de Bibliografie Kr ll. In de tweede plaats gebruikte ik de Bibliografie over de jaren 1950-1995 van het tijdschrift, dat tot 1961 Bulletin van de Historische kring het Land van Herle heette. Deze langademi ge titel werd na 1961 handzaam ingekort tot Land van Herle. Die korte titel zal ik verder steeds gebruiken, ook als het mischien minder juist is voor de eerste periode van het tijdschrift. De tijdschrift-bibliografie, die ik kon inzien dankzij de hulp van de Heerlense stadsarchivaris Braad, noem ik hierna Bibliografie Herle.⁵

Het ging mij om een steekproef. Daarom nam ik uit de Bibliografie Kr ll het tien pagina's tellende gedeelte 'Algemeen' in zijn totaliteit door, voor wat betreft zelfstandige publikaties aan boeken en artikelen. Van het tweede deel der Bibliografie Kr ll gewijd aan de afzonderlijke plaatsen nam ik slechts om de drie pagina's kennis. De Bibliografie Herle nam ik in haar geheel door. Alleen boekbesprekingen en necrologie n bleven buiten beschouwing. In de historische artikelen bracht ik een schifting aan

Titelblad van het in 1859 verschenen boek 'Geschiedenis van Hoensbroek' van Eg. Slanghen.

op grond van de lengte: alles wat korter was dan drie bladzijden, sloeg ik over. Ik ga er daarbij van uit, dat het niet mogelijk is binnen het bestek van een of twee bladzijden iets te publiceren dat van enig duurzaam belang is, een kleine bron uitgezonderd. Op die wijze selecterend vermeldt de Bibliografie Herle tussen 1950 en het lopende kalenderjaar 739 historische bijdragen van wat grotere lengte.

Het lijkt mij niet ondienstig hier een woord van waarschuwing te laten horen. Er bestaat sinds enige decennia in de geschiedbeoefening een tak die cliometrie genoemd wordt. Wiskundige tech-

Het oorspronkelijke doelgebied van de Historische Kring 'Het Land van Herle': de oude hoofd-schepenbank Heerle, met Hoensbroek en de onderbanken Oirsbeek en Brunssum.

nieken worden daarbij toegepast op algemene (economisch-)historische onderzoeken en ook wel op het onderzoek van de geschiedschrijving als zodanig. Maar wat ik aan tellingen verrichtte, heeft niets met cliometrie uit te staan. Mijn uiteenzetting steunt dus niet op

wiskundige, op cijfermatige zekerheden. U zult van mij hierna dan ook zelden meer cijfers horen. Ik heb slechts een niet al te omslachtige weg gezocht om enigszins een totaalbeeld te krijgen van de opties en tendensen in de geschiedschrijving van de Oostelijke Mijnstreek, meer

niet. Een ander zou het zeer waarschijnlijk heel anders gedaan hebben.

Algemene problemen voor de geschiedschrijving van de Oostelijke Mijnstreek

Tijdens het samenstellen van mijn persoonlijke werkbibliografie doken al direct enkele meer algemene problemen op met betrekking tot de geschiedschrijving van de Oostelijke Mijnstreek. Het zijn historische problemen die overal voorkomen: problemen van geografische, ook historisch-geografische aard, naast problemen van demografische aard; bovendien is er dan nog de kwestie van de periodisering: hoe zullen wij de geschiedenis van de streek indelen?

Laat ik beginnen met het laatste vraagstuk, de periodisering. In heel grote lijnen meen ik te moeten constateren, dat er voor de Oostelijke Mijnstreek eigenlijk slechts twee historische perioden zijn: de periode vóór en de periode tijdens de mijnen; de derde periode ná de mijnen is nog nauwelijks begonnen. De komst van de kolenmijnen is het grote draaipunt geweest voor een in velerlei opzichten traditionele, statische en homogene samenleving naar een moderne, dynamische en multiculturele samenleving in de Oostelijke Mijnstreek. De veel langere periode van vóór de komst van de mijnen kan dan weer op een meer traditionele manier ingedeeld worden: prehistorie, oudheid, middel-euwen, enzovoort.

Zuiver geografisch gezien, dus wat de opbouw van het landschap betreft, de grondsoorten, de waterlopen, is het Land van Herle niet typisch iets apart in Zuid-Limburg. Onderscheidt het gebied van de Kring zich in geografisch opzicht nu echt van bijvoorbeeld dat van het Land van Valkenburg of Sittard, of van het aanpalende oude Land van

Gulik? Ik geloof het niet. Zuiver historisch-geografisch gesproken, dus qua politieke afhankelijkheid in het verleden, is het door de kring 'Het Land van Herle' bestreken gebied gemakkelijk af te bakenen, als men de gemeentegrenzen volgt. Dat zijn echter vaak wel oude, maar toch ook min of meer toevallige scheidingslijnen. Met de historisch-geografische indeling is het al niet veel anders gesteld als met het landschap. Zij wisselde naargelang de tijden wisselden. Een geografisch of historisch-geografische eenheid duidelijk te onderscheiden van die der omliggende gebieden kan althans ik niet ontdekken. Het land van Herle is een onderdeel van een veel groter geheel. En daarom komt het mij vreemd voor, dat in het trefwoordenregister op de Bibliografie Herle namen als Gulik en Rijnland niet voorkomen.

Bij historische demografie denken wij meer in het bijzonder aan de aantallen mensen, die de streek in het verleden bevolkten. Het onderzoek hiernaar is voor de Oostelijke Mijnstreek in velerlei opzicht nog onontgonnen terrein. Bij historische demografie denken wij aan cijfers en zoeken wij naar een antwoord op de vraag: hoeveel mensen woonden er? Maar daarmee hangen andere problemen nauw samen: huwelijkspatronen, stijging of daling van geboorte- en sterftecijfers, invloed van ziekten, van epidemieën, van dalende of stijgende welvaart op de omvang van de bevolking. Naar mijn inschatting zal bij nader onderzoek ook hier blijken, dat er weinig in valt te ontdekken, dat uitsluitend karakteristiek is voor oostelijk Zuid-Limburg. Of misschien toch wel? De Nijmeegse historisch demograaf Theo Engelen althans verdedigt de stelling, dat niet de politieke, economische of godsdienstige factoren de grondslagen zijn die een gebied tot een regionale historische eenheid maken. De eenheid van een streek berust

naar zijn mening eerder op het voorkomen van hetzelfde huwelijks- en voortplantingspatroon.⁶ Nader onderzoek moet hier licht verschaffen.

Bijzondere problemen voor de geschiedschrijving van de Oostelijke Mijnstreek

Ik vlei mij met de gedachte dat ik uit de ruime keuze van geselecteerde boeken en artikelen, zowel uit de Bibliografie Krüll als uit de Bibliografie Herle, enkele bijzondere kenmerken en tendensen kan en mag afleiden. Tendensen die de huidige geschiedschrijving van de Oostelijke Mijnstreek een bepaalde kleur geven. Die kleur spreekt uit de keuze van onderwerpen, de spreiding van die onderwerpen over de verschillende takken van de geschiedwetenschap en over de verschillende perioden relevant voor het Land van Herle.

Boeken

Bij een eerste kennismaking zowel met de Bibliografie Krüll als met de Bibliografie Herle is het opvallend dat het aantal publikaties in boekvorm vrij gering is en van nogal wisselende kwaliteit, ook als men rekening houdt met de datum van verschijnen. Een publikatie van wat oudere datum mag natuurlijk niet met eenzelfde maatstaf gemeten worden als een recente. Dat geldt voor alle geschiedschrijving, ook die van de Oostelijke Mijnstreek. Wat is echter kwaliteit? Wat is goed, minder goed, of slecht?

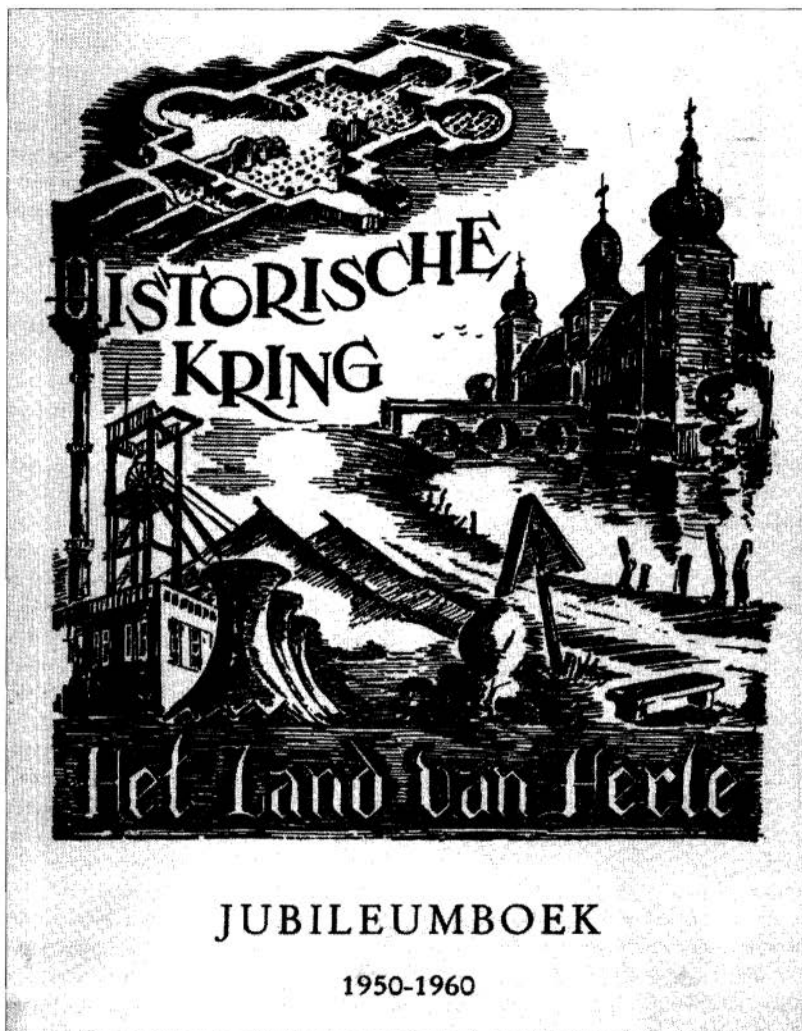
Laat ik mijn mening daaromtrent trachten te verduidelijken aan de hand van een markant voorbeeld hier uit de streek. In 1859 publiceerde de Hoensbroekse burgemeester Egidius Slanghen zijn Geschiedenis van Hoensbroek. Het is een niet onverdienlijk werkje, zeker

als men rekening houdt met de omstandigheden waaronder de auteur toen moest werken. Iedereen die de oudere historie van Hoensbroek bestudeert, zal dit boek niet mogen overslaan. Niemand zal echter nog beweren, dat het een adequate geschiedenis is van de heerlijkheid en plaats Hoensbroek, die voldoet aan moderne eisen, hoe bescheiden dan ook.

Meer dan een eeuw na Slanghen liet het driemanschap Van de Venne, De Win en Peeters in 1967 weer een Geschiedenis van Hoensbroek verschijnen. Het werden bijna negenhonderd dicht bedrukte bladzijden met een uitgebreide verantwoording in voetnoten, vele afbeeldingen en bijlagen. Alleen al aan de omvang kan men zien dat de drie auteurs – ik gedenk hen met respect – geen moeite gespaard hebben om een standaardwerk te schrijven, want dat is hun geesteskind onweerlegbaar, een opus magnum in lengte van jaren.

Maar is het ook een geschiedenis in de zin van een doorlopend verhaál over het verleden van Hoensbroek? Rijst er bij het lezen een algemeen beeld op van het vroegere Hoensbroek en dan geplaatst in het grotere kader van staat en kerk, van het gebied waarin het dorp lag, een van leven zinderend beeld van de bevolking van hoog tot laag in vroeger jaren? Daarin schiet deze lijvige verzameling van feiten en feitjes ernstig tekort. Het driemanschap Van de Venne, De Win en Peeters gaf in 1967 veel en veel meer informatie dan Slanghen, maar hun manier van werken was niet wezenlijk anders of beter dan die van hun voorganger honderd jaar eerder.

De werkwijze van de auteurs van de tweede Hoensbroekse 'geschiedenis' leed aan de kwaal, die bijvoorbeeld Severin Corsten, oud-bibliothecaris van de Universiteit van Keulen en erelid van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, laakte in 1961. Hij schreef

De omslag van het in 1961 verschenen Jubileumboek, met onder andere bijdragen over de dorpen in de onderbanken.

en ik geef hier zijn woorden in vertaling weer: "Het primitieve procédé om feiten chronologisch achter elkaar te zetten (en dat een geschiedenis te noemen), doet geen recht aan de veelvormige werkelijkheid. Men kan geen geschiedenis schrijven zonder stelling te nemen, zon-

der de achtergronden van het gebeurde en het spel der krachten duidelijk te maken."

Wat recenter dan de 'Geschiedenis van Hoensbroek' uit 1967 zagen wij het door Severin Corsten gelaakte euvel herhaald, toen de komende gemeentelijke

herindeling van Zuid-Limburg een aansporing was tot het publiceren van ettelijke geschiedenissen van plaatsen die als zelfstandige gemeente zouden gaan verdwijnen. Een aantal dorpen – ook in de Oostelijke Mijnstreek – kreeg omstreeks 1980 een eigen geschiedenis in boekvorm. Daarvoor geldt mutatis mutandis hetzelfde als voor de geschiedenis van Hoensbroek. Zij zijn stuk voor stuk zeer interessant, zeker voor de dorpsgenoten, en vaak heel mooi uitgegeven. Maar een dorpsgeschiedenis in de moderne zin van het woord kunnen zij qua opzet en inhoud niet genoemd worden.

Het is jammer om het te moeten constateren. Maar veel wat in boekvorm over de geschiedenis van de Oostelijke Mijnstreek gepubliceerd is, voldoet niet aan zelfs bescheiden eisen en moet steeds met voorzichtigheid gehanteerd worden.

Het tijdschrift 'Het Land van Herle'

Het Land van Herle met zijn 45 jaargangen is de andere poot, waarop de geschiedschrijving van de streek rust. Bij het doornemen van de Bibliografie Herle vielen twee dingen onmiddellijk op: de anekdotische aanpak – heel veel korte bijdragen over een waaiër van onderwerpen – en de tamelijk geringe variatie in auteursnamen. Als ik mij beperk tot hen die niet meer onder ons zijn, denk ik hier aan mannen – vrouwen ben ik amper tegengekomen – aan mannen als Damen, Jongen, Peeters, Lindelauf, Schobben en de *facile princeps*, de gemeente-archivaris Van Hommerich. Hun namen duiken telkens weer op in de jaargangen, waarvan zij honderden en honderden pagina's vulden. Uit hun medewerking blijkt hun grote belangstelling en liefde voor de streek, waarin zij leefden en werkten.

Het betrekkelijk kleine reservoir aan

auteurs vormt echter een handicap. Een mens is geen duizendpoot; hij kan niet van alle markten thuis zijn en dat geldt ook *in historicis*. Een klein aantal auteurs brengt dan automatisch een zekere eenzijdigheid met zich mee ten aanzien van invalshoeken en de aan bod komende onderwerpen in een tijdschrift. Bovendien kon ik mij bij het doornemen van een aantal jaargangen van Het Land van Herle niet aan de indruk onttrekken, dat de redactie soms moeite had de afleveringen te vullen, een euvel waaraan meer periodieken lijdten. Maar hoe het probleem om aan voldoende goede en voldoende gevarieerde kopij te komen op te lossen? En kan men het wel oplossen?

Hier komt een algemeen probleem om de hoek kijken bij de beoefening van plaats- en/of streekgeschiedenis: het aantal beschikbare en vooral ook geschikte medewerkers. Dat getal wordt niet alleen ingeperkt tot mensen met belangstelling maar tevens, zodra er echt iets gedaan moet worden, tot mensen die beschikken over nogal wat vrije tijd en werklust naast de noodzakelijke aanleg en de vereiste kennis voor de beoefening van het vak. Bovendien is er dan ook nog de niet onbelangrijke kwestie van het geld: het moet allemaal om niet gebeuren. Onderzoek doen kost echter tijd en geld, en onderzoek in enigerlei vorm in druk laten verschijnen is ook niet goedkoop. Een redactie van een streektijdschrift en het bestuur van een kring kunnen dan best van alles willen, maar de handen zijn redactie en bestuur gebonden door omstandigheden, waaraan zij niets of niet veel kunnen veranderen.

In 1960 schreef de toenmalige kringvoorzitter Jongen, dat de oprichters van 'Het Land van Herle' "zich uitsluitend (hadden) laten leiden door de overtuiging, dat de verzorging van het histo-

risch verleden van onze streek ... slechts met vrucht beoefend kan worden door mensen, die met de streek vergroeid zijn.”⁶ Voorzover ik als buitenstaander erover kan oordelen aan de hand van het gepubliceerde in Het Land van Herle, werd deze mening vrij algemeen onderschreven. Ik leid het af uit de auteursnamen die ik tegenkwam: het zijn in overgrote meerderheid bekende namen uit de Oostelijke Mijnstreek. Ik hoop van harte dat thans de enge streekgebondenheid van Jongen en zijn tijdgenoten niet meer geldt voor de huidige redactie en de huidige leden van de kring! Het koesteren van het dierbare eigene – wat dat dan ook moge zijn – onder gelijktijdige afwijzing van alles en iedereen van buiten, is immers een mentaliteit, die alleen maar kan leiden tot zelfgenoegzaamheid, tot inteelt en onvruchtbaarheid.

Om dat laatste te voorkomen zou ik een andere redactionele politiek willen bepleiten. Gooi de ramen open en zoek eens buiten de eigen directe omgeving naar medewerkers voor het tijdschrift. Het viel mij in dit verband op, dat er in het niet zo verre verleden een dertigtal universitaire historische scripties geschreven is met betrekking tot de Oostelijke Mijnstreek, waarop nooit meer ergens een vervolg kwam. Zijn die onderzoekers in het niets verdwenen? De auteurs hebben een exemplaar van hun werkstuk aan een archief of bibliotheek geschonken. Daar wordt de titel gerangschikt in de categorie ‘grijze literatuur’. Die benaming duidt niet op dufigheid en stoffigheid, maar op moeilijke bereikbaarheid. Als men geen weet heeft van het bestaan van het onderzoeksverslag, zal men de verhandeling via de daarvoor normaal bestaande kanalen niet kunnen vinden.

Zou het daarom geen aanbeveling verdienen als dergelijke scriptieschrijvers in Het Land van Herle eens een kort

verslag gaven van hun resultaten? Dit kan een dubbel, zo niet een driedubbel effect hebben. De lezers komen op de hoogte van nieuwe gegevens over een misschien geheel nieuw onderwerp en zij krijgen kennis van het bestaan van de scriptie en de plaats, waar zij ingezien kan worden. Bovendien acht ik het niet onmogelijk, dat de redactie door haar aanbod tot medewerking er een geheel nieuwe auteur bij wint, die nog meer van zich zal laten horen. Vooral beginnelingen hebben een duwtje in de rug nodig om tot publiceren te komen.

De grote produktie aan titels in het tijdschrift Het Land van Herle werd vergemakkelijkt door de anekdotische aanpak, die jaar op jaar de inhoud van het tijdschrift kenmerkte en nog kenmerkt. De artikelen zijn qua lengte vaak kort tot zeer kort. Dat wijst in het algemeen op het ontbreken van onderzoek van wat langere adem, wat meestal gaat ten koste van de diepgang. Het lijkt mij een aanbeveling waard ernaar te streven, dat er nu en dan ook eens een langere bijdrage zou verschijnen van meer fundamentele aard. Een dergelijke bijdrage zou dan mogelijk niet direct de aandacht trekken van alle abonnees zonder uitzondering, maar zij zou op langere termijn haar vruchten afwerpen voor de beoefening van de geschiedenis in de Oostelijke Mijnstreek.

Verwetenschappelijking?

Deze laatste overweging brengt mij op een moeilijk punt voor een historisch streektijdschrift en wel de vraag, of een dergelijk periodiek ook open moet staan voor strikt wetenschappelijke bijdragen. Ik denk dan aan wat langere artikelen die nog iets anders brengen dan interessante of spannende gebeurtenissen uit het verleden, of de genealogie van een persoon of familie. Ik denk aan artikelen

die een algemeen probleem stellen en na gedegen onderzoek en het wegen van het voor en tegen tot een conclusie trachten te komen, een conclusie die onze historische kennis en begrip verdiept.

Is de hier beoogde verwetenschappelijking een noodzaak? Neen, dat niet. Het inslaan van deze richting staat ter vrije keuze van een redactie en moet uiteraard altijd binnen het raam van het haalbare blijven. Ook hier hangt alles weer af van het voorhanden zijn van geschikte auteurs binnen of buiten eigen kring. Geen noodzaak dus, maar verwetenschappelijking heeft wel zo haar voordelen. Een redactie die de geschiedbeoefening op serieuze wijze wenst te stimuleren en bij de tijd te houden, zal er niet onderuit kunnen. De lezers die er gevoelig voor zijn, blijven op die manier op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen in de historische wetenschap. De liefhebbers-onderzoekers van hun kant zullen er hun voordeel mee kunnen doen bij hun eigen historische werk. Onbewust vaak lopen ook zij rond met allerlei vragen, die door een dieper gravend algemeen artikel aan de oppervlakte kunnen komen en misschien zelfs opgelost.

De grote Duitse kerkhistoricus Jedin schreef in zijn Inleiding tot de kerkgeschiedenis: "Wissenschaftlichkeit und echte Popularität sind nicht unvereinbar".⁹ Zijn mening deel ik. Wetenschappelijkheid en goede popularisering hoeven elkaar niet te bijten, mits er voldaan wordt aan twee voorwaarden. In de eerste plaats moet de wetenschapper-historicus zijn kennis en inzichten niet verstoppen achter een grijze sluier van als wetenschappelijk bedoelde geheime vaktaal, die geen normaal mens begrijpt. In de tweede plaats moet populariteit, het verstaanbaar zijn voor een groot publiek, niet gelijk gesteld worden aan oppervlakkigheid en oubolligheid. Als

aan deze twee voorwaarden van begrijpelijkheid en degelijkheid voldaan is, kan er een symbiose, een harmonische afhankelijkheid ontstaan tussen wetenschap en populariteit. Echt goede popularisatie is immers onmogelijk zonder voorafgaand degelijk wetenschappelijk onderzoek.

Een laatste overweging om verwetenschappelijking niet buiten de deur te willen houden, betreft de grote maatschappelijke veranderingen in de twintigste eeuw. Sinds twintig, dertig jaar zien wij overal een algemene trend naar verwetenschappelijking, ook in het historisch bedrijf. Mensen volgen langer onderwijs, de algemene ontwikkeling neemt toe. Steeds meer is men gewend geraakt aan en heeft men plezier gekregen in het aanhoren of lezen van een vertoog dat handen en voeten heeft, een vertoog dat iets vraagt van een denkende geest. Bovendien is de instelling van de gemiddelde lezer of hoorder kritischer geworden, waardoor lang niet meer alles als zoete koek geslikt wordt. Er is naar mijn mening daarom weinig reden te veronderstellen, dat de meerderheid der lezers afgeschrikt wordt door een bijdrage die nu eens wat meer inspanning van de geest vraagt.

Maatschappelijke veranderingen

Ook andere dan algemene maatschappelijke veranderingen hebben invloed uitgeoefend op de geschiedenis van de Oostelijke Mijnstreek en doen dat nog. In het begin van mijn betoog opperde ik reeds het idee van een grote tweedeling in de historie van de streek, de tijd vóór de mijnen en die van tijdens de mijnen. De eerste is de langste periode. Zij eindigt ongeveer omstreeks 1900. Qua aanpak en keuze van onderwerpen lijkt zij mij geen wezenlijk andere benadering te vragen dan die van de rest van Limburg.

Maar voor de periode 1900-1970 tijdens de mijnen en voor de nog nauwelijks tot de geschiedenis behorende, rond 1970 beginnende periode ná de mijnen is een ietwat andere aanpak noodzakelijk. De problemen en ontwikkelingen langs Worm en Caumer zijn in de twintigste eeuw van een geheel andere orde dan die langs de Maas in het overige Zuid-Limburg.

Het is zonneklaar, dat na 1900 in de gehele Mijnstreek enorme veranderingen plaatsgevonden hebben. De bevolking

door hen geromantiseerde, schilderachtige Limburgse landschap van weleer werd immers ontsierd door mijnschachten, koeltorens en 'kolonieën'.¹⁰ De periode ná de mijnen is niet minder dramatisch. De sociaal-economisch historicus Johan de Vries zag het begin ervan al in de jaren vijftig. Veel moois kon hij niet ontdekken. Hij sprak van een tijd van verkillung met heftige spanningen op sociaal-cultureel en politiek gebied, van grote contrasten in de jaren zestig en van polarisatie in de jaren zeventig.¹¹

De omslag van het gewaardeerde fotoboek 'Heerlen in oude ansichten' uit 1970, samengesteld door de redactie van het tijdschrift 'Het Land van Herle'.

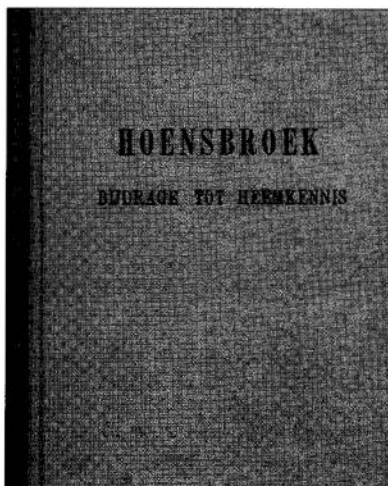
groeide niet alleen ontzaglijk snel, maar ook haar samenstelling veranderde ingrijpend door de binnenkomst van werkers in de mijnindustrie uit andere streken dan Limburg en andere landen dan Nederland. Het bestaan in de Oostelijke Mijnstreek werd geheel afhankelijk van het wel en wee van de mijnindustrie. De dorpen groeiden aan elkaar en de streek verloor zijn landelijk karakter. In de ogen van sommigen was er zelfs sprake van verloedering door het ontbreken van eenheid in de ruimtelijke ordening. Het

Ik vertel met deze enkele opmerkingen niets nieuws, want de problematiek van de Oostelijke Mijnstreek is al vele malen uit en te na onderzocht en beschreven, ook in historische publikaties. Hier is de vraag wat van deze fundamentele omwenteling – want dat was het toch – doorklinkt in 'Het Land van Herle'. Mijn indruk is: minder, misschien zelfs veel minder, dan men zou mogen verwachten in een tijdschrift gewijd aan de geschiedenis van de Oostelijke Mijnstreek. Hoe is dat te verklaren? Wenden

de lokale en regionale historici zich af van deze ontwikkelingen?

Ik schrijf het toe aan een romantisch beeld van wat geschiedenis eigenlijk is. Mij lijkt het, dat een voornaam kenmerk van de Limburgse belangstelling voor geschiedenis in het algemeen en die van de Oostelijke Mijnstreek in het bijzonder het vluchten is uit het heden naar een geromantiseerd verleden, waardoor men de grote actuele vragen van het moment even kan vergeten.¹²

Zeven jaar geleden merkte ik het zojuist gezegde al op in mijn rede bij het 125-jarig bestaan van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.¹³ Ik zou hier nog eens willen onderstrepen, dat het geen exclusief Limburgs verschijnsel is, die vlucht uit het heden naar een geromantiseerd verleden. Overal ter wereld voelen mensen zich tot hun geschiedenis aangetrokken, onder meer omdat zij onvrede hebben met het heden waarin zij leven. Dat mag echter niet leiden tot het scheppen van een geschiedenis naar eigen smaak en

snit door een vernauwing van het blikveld van waaruit men zijn verleden beziet. Ik kan mij niet aan de indruk ont-

trekken, dat het Land van Herle dit euvel niet helemaal heeft weten te vermijden. Laat ik een voorbeeld noemen. Opvallend afwezig in de onderwerpen die in de Bibliografie Herle genoemd worden, zijn trefwoorden als immigratie, acculturatie, allochtonen en aanverwante begrippen.¹⁴ Toch zijn dat allemaal historische begrippen en verschijnselen, die al een eeuw lang een eminente rol spelen in de Oostelijke Mijnstreek! Hoe kan men de historie van een streek beschrijven, als men specifiek dragende elementen van de historische ontwikkeling – het zij bewust of onbewust – buiten beschouwing laat? Dat is een ontoelaatbare verschraving van de eigen geschiedenis.

Een nieuw doel: het reeds bekende samenvatten

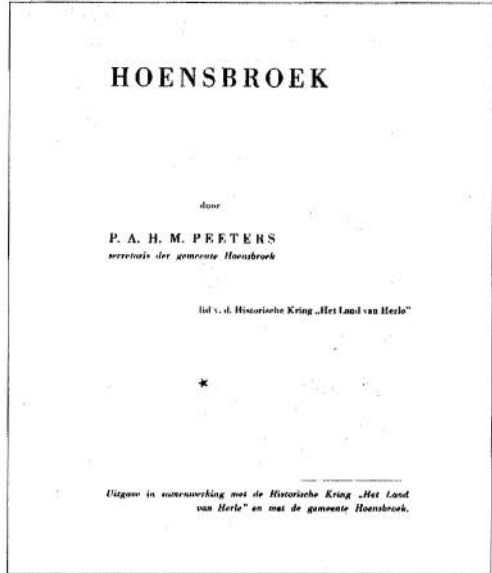
Het is nu vijftig jaar geleden dat een aantal liefhebbers de kring Heerlen vormde, bewust ook bedoeld als studiekring. Terugziend op die halve eeuw is er reden tot trots om hetgeen gepresteerd is. Maar wij moeten verder; de tijd staat niet stil. Een Duitse hoogleraar heeft de taak van historische verenigingen eens kernachtig gekarakteriseerd. Zij moeten ervoor zorgen "daß nicht die Asche gesammelt, sondern das Feuer gehütet werde."¹⁵ Hoe houden wij het vuur brandend?

Het historische vuur, de liefde voor het eigen verleden brandend houden, kan op velerlei manieren. Een machtig middel is een verwezenlijking van hetgeen Van Hommerich in 1959 al bepleitte: het schrijven van een samenvattende geschiedenis van Heerlen en – voeg ik eraan toe – in het verlengde daarvan een samenvattende streekgeschiedenis, al dan niet annex geschiedenissen van afzonderlijke plaatsen. Eventueel zou men als aanloop kunnen denken aan een

verzameling van fundamentele voorstudies – de door Van Hommerich bedoelde *capita selecta* – verzameld in een bundel als aanloop tot het eigenlijke overzichtswerk met de lokale of regionale geschiedenis.¹⁶

De tegenwerping die men steeds en overal te horen krijgt bij het stoutmoedige voorstel een samenvatting te gaan schrijven is: Daar zijn wij nog lang niet aan toe! Er is nog zóveel dat wij niet weten. Er moeten nog zóveel archiefbronnen onderzocht worden en er ontbreken nog zóveel voorstudies. Neen, daar kunnen wij *hic et nunc* heus niet aan beginnen... Mijn wedervraag is dan altijd: En wanneer is dan wel het zegenrijke ogenblik aangebroken, waarop een durfal of zelfs een hele ploeg van dat soort, zich zonder enige schroom kan zetten aan het schrijven van een algemene samenvatting? Neem van mij aan dat er nooit ofte nimmer een ogenblik zal komen, waarop echt alle gegevens klaar liggen om in een verzamelwerk aaneengerijd te worden tot de grote, alomvattende geschiedenis van plaats x of streek y. Elk jaar komen er nieuwe gegevens bij en elk decennium duikt er wel een nieuwe historische vraagstelling op. Met de daaruit voortvloeiende voortdurende veranderingen in het historisch beeld zal bij het schrijven van een synthese slechts gedeeltelijk rekening gehouden kunnen worden.

Historici die weigeren een synthese te schrijven bij gebrek aan een volledige voorkennis omtrent hun onderwerp, zijn als boekhouders die geen jaarbalans willen opmaken, omdat nog niet alle facturen binnen en voldaan zijn. Geen bedrijf kan goed werken zonder bijgewerkt overzicht van baten en lasten, van winst en verlies. Het historische bedrijf kan dat evenmin. "Erz und immer nur Erz zu graben, kann (des Historikers) Lebensmühe letztes Ziel nicht sein...", schreef

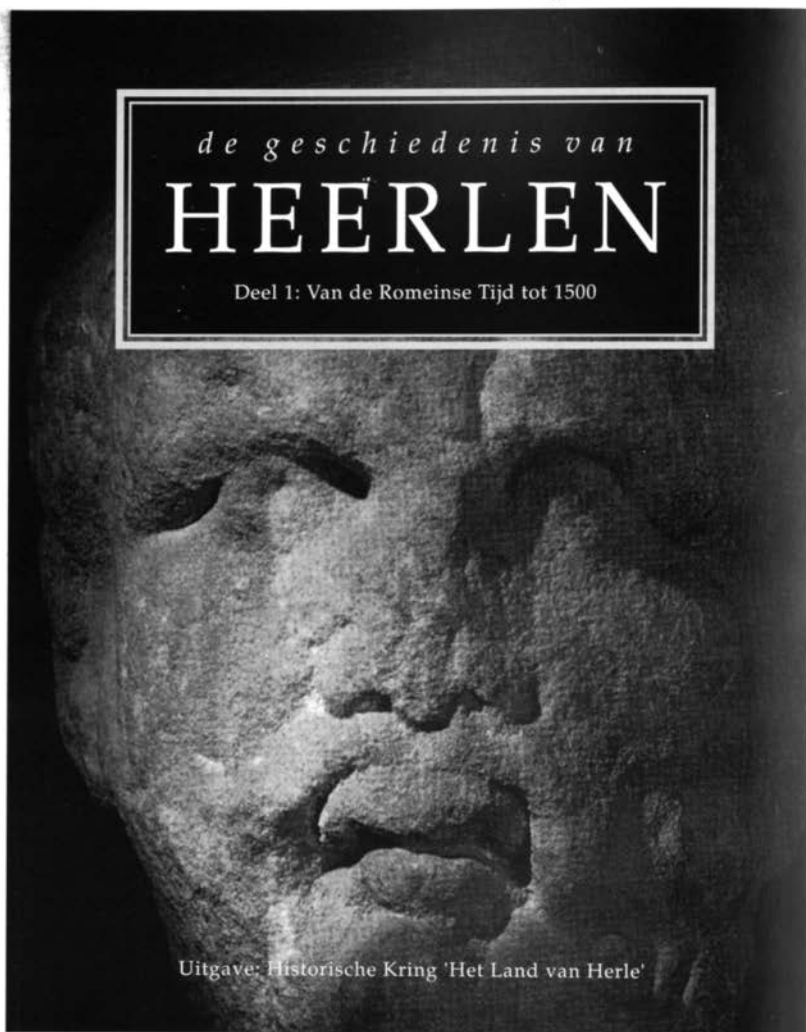

Het titelblad van een boekje door P.A.H.M. Peeters.

een eeuw geleden een Oostenrijks historicus.¹⁷ Syntheses zijn de grote stimulators, omdat zij bijval uitlokken en ook prikkelen tot tegenspraak.¹⁸ Daarom is een synthese, een samenvatting van het bekende, altijd op tijd! Het is een machtige stimulus voor verder onderzoek. Een synthese legt immers de zwakke punten bloot, toont lacunes, roept vragen op. Zij is het fundament, waarop voortgebouwd kan worden door anderen. Door het bekende bijeen te zetten, ontslaat zij bovendien andere onderzoekers van veel onderzoekwerk.

Hulpmiddelen

Voor een dergelijke synthese is er al enig voorwerk gedaan in de Oostelijke Mijnstreek. De Bibliografie Herle en vooral de Bibliografie Krüll geven een overzicht van wat voorhanden is voor het schrijven van samenvattingen. Zij vormen een goed startpunt voor degenen die eraan

De 'Geschiedenis van Heerlen,' deel I: van de Romeinse tijd tot 1500'.

willen beginnen. Wie dat moeten gaan doen en op welke manier, is een zaak van overleg. Maar praat niet te lang en begin liever met het praktische werk, met het verzamelen van gegevens en zo gauw mogelijk met het schrijven! Van Hommerich deed zijn oproep in 1959 en nu na 35 jaar is er nog altijd geen ge-

schiedenis van Heerlen, laat staan van het gehele gebied van de Kring Heerlen. Moet het Land van Herle nog eens een hele generatie wachten op zijn eigen geschiedenis?

Het tijdschrift Het Land van Herle kan hierbij hulp bieden op verschillende manieren. Ik zie het orgaan vooral als

een verbindingsschakel tussen de lokale en streekgeschiedenis en de historische wereld daarbuiten. Eerder zei ik: Gooi de ramen open! Ik wil dat hier nog eens herhalen. Als streektijdschrift moet Het Land van Herle natuurlijk naar binnen kijken, naar de eigen streek en de eigen mensen. Maar laat het daarbij niet blijven, want dan vervalt men in onvruchtbare navelstaarderij. Kijk ook naar buiten, kijk wat er zo in het algemeen gaande is in het historisch bedrijf in andere streken, in Nederland, in België, in het Rijnland. Vergelijk de eigen geschiedenis met die in vergelijkbare situaties elders. Hoe hebben de Belgen bijvoorbeeld in het Kempische kolengebied de immigratie opgevangen in vergelijking met de immigratie in de Oostelijke Mijnstreek? Een ander voorbeeld. Hoe zijn de inheemse bokkerijders in te passen in het algemene beeld van het Europese bende-wezen in die tijd; wat zijn daarbij de overeenkomsten, wat de verschillen? Dergelijke bijdragen in Het Land van Herle zouden een voorbeeldfunctie hebben voor tal van historische onderzoeken, ook op heel andere terreinen.

Het tijdschrift kan ook dienst doen als proefterrein. Maak voor serieuze geïnteresseerden ruimte, zodat zij voor het forum van de lezers hun ideeën kunnen etaleren over hoe naar hun mening een geschiedenis van Heerlen, van het Land van Herle eruit zou moeten zien. Met nadruk zeg ik serieuze geïnteresseerden, want niemand heeft iets aan een rubriek met bozige of nergens op slaande Brieven van Lezers. Daarnaast zouden in het tijdschrift ook voorstudies kunnen verschijnen – de capita selecta – voor kleinere of grotere delen van de beoogde synthese voor de geschiedenis van Heerlen of het Land van Herle.

Het Land van Herle kan mijns inziens nóg een belangrijke attenderende rol spelen. Veel lokale en regionale onder-

zoekers zijn zo gespitst op het eigen verleden, dat zij over het hoofd zien hoe hun archiefvondsten zouden kunnen passen in een veel groter geheel. De stad of het dorp waar men woont, is nooit een eiland geweest. De woonplaats heeft altijd deel uitgemaakt van een grotere eenheid. Daar kan men alleen achter komen door voortdurend te lezen over en naast het onderwerp, dat men bestudeert. Geschiedenis is een leeswetenschap. Het Land van Herle kan hier hulp bieden door de aandacht te vestigen op elders verschenen literatuur, die van belang kan zijn voor de geschiedbeoefening in het gebied van de kring. In de 45 verschenen jaargangen vond ik zegge en schrijve vijf bijdragen, die iets zeiden over nieuw verschenen werk en steeds waren het publikaties niet alleen over maar ook verschenen in de eigen streek. Daar is absoluut niets op tegen. De redactie zou echter verder kunnen gaan door in een aparte rubriek te attenderen op elders verschenen onderzoek, dat van belang kan zijn voor de beoefening van de eigen streekgeschiedenis, al was het maar bij wijze van voorbeeld. Het hoeven geen uitgebreide besprekingen te zijn; een korte samenvatting of alleen al een titelopgave is voor een ter zake kundige onderzoeker reeds voldoende om kennis te willen nemen van het genoemde boek of artikel.

Van Hommerich dacht in 1959 bescheiden aan "een handboek voor Heerlen van enige allure".¹⁹ Wat zou het een zegen zijn, als het er nu geweest was. Elke onderzoeker van de Oostelijke Mijnstreek zou de schrijver van die samenvatting in lengte van dagen dankbaar zijn voor zo'n stuk handzaam gereedschap. Nu is het nog een vroom verlangen, maar ik wens alle belangstellenden in de geschiedenis van het Land van Herle toe, dat zij moed zullen vatten en zich zetten aan dit werk van allure tot

nut van velen. Het zou ook alle grond ontnemen aan de professorale neerbui-gendheid, die onlangs in een vooraanstaand Nederlands historisch tijdschrift gewaagde van "het voormalige mijnwerkersstadje Heerlen".²⁰

Besluit

Om het grote werk mag het kleine echter niet vergeten worden. Het periodiek Het Land van Herle heeft vele jaren ongetwijfeld vele lezers een plezier gedaan met zijn talrijke bijdragen van velerlei

pluimage. Dit moet zo blijven. Historici moeten niet alleen schrijven voor hun vakgenoten, maar ook voor een algemeen publiek met belangstelling voor de produkten van hun onderzoek. Aan de verlangens van een groot publiek heeft het tijdschrift Het Land van Herle in lengte van jaren mijns inziens volop voldaan. Als ik hier voor een koerswisseling pleitte, was het geen koerswisseling van 180°, geen keuze voor een en/of maar voor een en/en. Het 'Land van Herle' en de geschiedschrijving van het land van Heerlen zullen er wel bij varen!

Noten:

1. Het Land van Herle, Jubileumboek 1950-1960, Heerlen 1961, 3,4.
2. Hommerich, L. van, Geschiedschrijving over Heerlen en omgeving, in: Het Land van Herle 9 (1959) 89-92. De auteur kwam er later nog eens op terug bij de oprichting van de Stichting Fontes Rodenses: Land van Herle 18 (1968) 36-41.
3. Van Hommerich, Geschiedschrijving over Heerlen, 91.
4. Jubileumboek 1950-1960, 3.
5. Achteraf bleek mij, dat ook deze bibliografie van de hand van drs. Krüll is.
6. Engelen in: Rheinische Vierteljahrsblätter 53 (1989) 151.
7. Severin Corsten in: Rheinische Vierteljahrsblätter 26 (1961) 347.
Tussen () mijn toevoeging.
8. Jubileumboek 1950-1960, 4.
9. Handbuch der Kirchengeschichte, herausgegeben von Hubert Jedin, Freiburg im Breisgau 1962, I, 18.
10. Jansen, J.C.G.M. en Rutten W.J.M.J., Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw (Maaslandse Monografieën, 52), Leeuwarden/Mechelen 1992, 59.
11. Messing F.A.M., Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg, noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering, 1955-1975, samengevat door P.J.A. Frische, Leiden 1988, 201.
12. Als een voor beoefenaars van de regionale geschiedenis typische eigenschap wordt dit gesig-naleerd door Steinbach, P., Territorial- oder Regionalgeschichte: Wege der modernen Landesgeschichte, ein Vergleich der 'Blätter für deutsche Landesgeschichte' und des 'Jahrbuchs für Regionalgeschichte', in: Geschichte und Gesellschaft II (1985) 529.
13. Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, 125 (1989), 18.
14. Onlangs werd aan een deelaspect van die immigratie een Nijmeegs proefschrift gewijd: Versteegh, A.P., De onvermijdelijke afkomst?, de opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930, (N.W. Posthumus Reeks, 3), Hilversum 1994.
15. Moritz Heyne aangehaald door Edith Ennen in haar Gesammelte Abhandlungen, Bonn 1977, II, 101.
16. Van Hommerich, Geschiedschrijving over Heerlen, 91.
17. August Fournier (†1923) in de voorrede op zijn Napoleon, verschenen in 1885. Citaat bij Lhotsky, A., Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1854-1954, in: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte, Ergänzungen, 17, Wien 1954, 141.
18. Tijdschrift voor Geschiedenis 104 (1991), 355 (Jonker).
19. Het Land van Herle 9 (1959), 89.
20. Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 109 (1994), 461 (Huussen).

M.H.F. AUGUSTUS - VIJGEN

VERGETEN DIENSTBAARHEID

De bijdrage van vrouwelijke religieuzen in de ontwikkeling van Oostelijk Zuid-Limburg, 1900 - 1950

Bij de titel van dit referaat, 'Vergeten dienstbaarheid', past het volgende gedicht van Gerard Reve:

*'Zuster Immaculata die al vierendertig jaar
verlamde oude mensen wast, in bed
verschoont, en eten voert,
zal nooit haar naam vermeld zien.*

*Maar elke ongewassen aap die met een bord:
dat hij vóór dit, of tegen dat is,
het verkeer verspert,
ziet savonds reeds zijn smoel op de tee vee.
Toch goed dat er een God is.'*¹

Gerard Reve gaf dit gedicht de titel 'roeping' mee. Hij zegt het wat ruw, maar toch, het gedicht geeft iets aan van mijn motivatie om vanmiddag te spreken over de vraag: wie waren zij, die tientallen vrouwelijke religieuzen in onderwijs en gezondheidszorg, en welke is haar bijdrage aan de ontwikkeling van en de vrouwenemancipatie in Oostelijk Zuid-Limburg?²

Een opmerking vooraf: ik spreek over actieve vrouwelijke religieuzen, niet over beschouwende religieuzen of 'slotzusters'. Leden van een actieve congregatie kiezen voor een religieus leven in dienst van God én van de wereld, beter gezegd: ten dienste van God en van hun medemens. Annelies van Heijst zegt in haar boek 'Zusters, vrouwen van de wereld': "In de alledaagse levensgeschiedenissen van katholieke vrouwen zijn zusters niet weg te denken; onze grootmoeders en moeders en wijzelf hebben met zusters te maken gehad. Zij hebben ons verpleegd, verzorgd en onderwezen. Twin-

tig jaar geleden was een katholiek milieu zonder zusters nog onvoorstelbaar".³ Toch nemen zij of haar werk in de geschiedschrijving nauwelijks een plaats in. Zoals zij uit het straatbeeld verdwenen zijn, zo lijken ze ook weggevaagd uit ons bewustzijn.

Geschiedschrijving betekent recht doen aan de verleden werkelijkheid. In Oostelijk Zuid-Limburg hoort de aanwezigheid én de inzet van leden van een zestiental congregaties van vrouwelijke religieuzen tot die werkelijkheid.

1. Oostelijk Zuid-Limburg rond de eeuwwisseling en de stormachtige ontwikkeling in de eerste decennia van de 20ste eeuw

Er is enige moed voor nodig om in dit gezelschap van kenners en liefhebbers van historie en streek iets te zeggen over Oostelijk Zuid-Limburg in het nog vrij nabije verleden. Toch kan ik er niet omheen, omdat de leefomstandigheden van toen meebepalend zijn voor mijn onderwerp. In grote lijnen: een agrarische streek, met enkele grotere dorpen als koopcentrum en als marktplaats voor producten van landbouw en veeteelt.

Heerlen telde rond de eeuwwisseling rond de 5000 inwoners. Ik voeg hier een stukje 'oral history' in, verhalen zoals ik die van mijn moeder, geboren in 1896 in Schaesberg, hoorde. "Als je in de winter naar Heerlen moest, te voet, dan liep je tot je enkels in de modder". En: "Ik ging naar Heerlen, en ontmoette oom Frans van de Willemstraat. Hij zei tegen me:

'Dil, je moet niet meer naar Heerlen komen met zwarte kousen aan'. Maar als ik naar tante Serafica ging, haar zuster in het klooster in Heerlerheide, dan zei die: 'Dil, je gaat toch niet met die bonte kousen aan lopen, neen hé, dat doe je niet.'"

Het leven van de bevolking werd geregeld door de wisseling der seizoenen en door het kerkelijk jaar. Het was een eenvoudig leven. De onderlinge verhoudingen binnen de gemeenschap van dorp, gehucht of stad lagen vast. Men was boer, ambachtsman of arbeider. De bedrijven die er waren, waren klein en hun produktie was gericht op gebruik binnen de regio: steenfabrieken, brouwerijen, zij leverden plaatselijk of regionaal. De timmerman was timmerman/aannemer en vaak tegelijk ook meubelmaker. Er was de dorpsmid en de zadelmaker. Er waren kleine levensmiddelenwinkeltjes, vaak niet meer dan een afgescheiden kamer, waar 'koloniaal waren' verkocht werden, verder suiker, zout, olie en dergelijke. Men leefde met elkaar mee, en deelde – misschien noodgedwongen – lief en leed. Eveneens noodgedwongen werd er sober geleefd.

Voor de grote groep leverde dit leven weinig problemen op. Degenen die minder gemakkelijk meekonden, werden getolereerd. Ieder dorp had zo zijn minderbegaafden, waarvoor de term 'dorpsgekken' werd gebezigd; zij hoorden erbij. Misschien was het voor een andere groep allemaal niet zo simpel, namelijk voor hen die qua aanleg en intelligentie boven de groep uitstaken. De ambities mochten niet zoveel verder reiken dan het gemiddelde, vaak kon de gemeenschap dat niet aan, want het verstoorde het wankel evenwicht.

Het was ook een saai bestaan. Er was nauwelijks iets te beleven. De hoogtepunten werden gevormd door kerkelijke feestdagen, waar de kermis bij hoorde, en door familiebezoeken op naamfees-

ten. Het feest bestond dan uit iets extra's aan tafel: bij de hoofdmaaltijd en bij de koffie rond vier uur. Vastenavond was veel minder dan nu een feestelijke uitspatting en meer de tijd voor het zogeheten veertigurengebed, een tijd namelijk om in de kerk te bidden voor het uitgestelde Allerheiligste en eerherstel te brengen voor de zondige feestvierders.

Onderwijs en gezondheidszorg waren er wel, maar de voorzieningen waren zeer onvoldoende. Ernstige en langdurige ziekte konden met name de eenvoudigen in grote problemen brengen, omdat zij geen geld hadden voor een dokter en omdat er in ziekendagen niet verdiend werd. Er was veel onderlinge liefdadigheid, maar die reikte niet verder dan noodhulp. Zij kon ook niet verder reiken.

De streek verandert

Enkele bevolkingsgegevens.⁴ In heel Oostelijk Zuid-Limburg woonden in 1880 22.071 mensen. Heerlen en Kerkrade waren de 'grottere' plaatsen met beide ruim 5.000 inwoners. Dat wil zeggen dat er in de andere dorpen samen slechts 12.000 mensen woonden. Ter vergelijking: Roermond had ruim 10.000, Sittard ruim 5.000 inwoners. In 1900, de eerste mijnen waren gestart, waren die aantallen: Oostelijk Zuid-Limburg: 29.396 inwoners, Heerlen 6.640, Kerkrade 9.619. In 1910: respectievelijk 47.172, Heerlen 12.098, Kerkrade 16.663. In 1920: respectievelijk 97.937, Heerlen 32.263 en Kerkrade 25.494.

De bevolking van de streek groeide in de periode 1880-1900 dus van ruim 22.000 inwoners tot ruim 29.000 inwoners, in de periode 1900-1920 groeide dit aantal tot bijna 98.000. Heerlen groeide in de twee decennia van 1900 tot 1920 van ruim 6.000 naar 32.263 inwoners. In 1950 woonden er in Oostelijk Zuid-

Limburg in totaal ruim 185.000 mensen.

In de oostelijke mijnstreek was in 1909 28.3 procent van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw. Dit percentage liep sterk terug, in 1930 bedroeg het 7 procent. Tegelijkertijd was er een grote stijging van het percentage werkzaam in de nijverheid: in 1909 43 procent (1154 personen), in 1930 66.6 procent (40.702 personen).

De totale personeelsbezetting van de Limburgse mijnen liep op van 424 personen in 1905 tot 22.874 in 1920. Vlak voor de oorlog, in 1940 hadden de mijnen ruim 39.000 werknemers. In de zogeheten 'Oude Mijnstreek', ongeveer oostelijk Zuid-Limburg, woonde het grootste deel der mijnarbeiders. Daarbij zorgde het grote aantal toeleveringsbedrijven, direct op de mijnen betrokken, voor veel werkgelegenheid.

De ontwikkeling van de mijnbouw bracht werk en welvaart, maar ook een gigantische sociale problematiek, want de voorzieningen die het welzijn moesten dragen waren ontoereikend. De behoefte aan onderwijs en gezondheidszorg groeide.⁵ Juist in die behoefte hebben met name vrouwelijke religieuzen door haar inzet op velerlei wijze voorzien.

2. De kerk en haar invloed

De maatschappelijke veranderingen in deze jaren brachten niet alleen voor de burgerlijke overheid grote problemen. De kerk had er zo haar eigen moeite mee. Was zij tot nu toe haast bepalend voor het leven van de bevolking, door de grote stroom nieuwe mensen, met een andere of zelfs zonder geloofsovertuiging, moest zij alle krachten inzetten om haar greep op het leven vast te houden. Ik memoreer hier slechts haar inzet, in de persoon van bijvoorbeeld dr. H. Poels, voor het welzijn van de mijnarbeiders.

Stond de kerk enerzijds voor het behoud van waarden en normen, anderzijds was zij niet voorbereid om de veranderingen die zich voordeden te begeleiden. Haar bedienaren waren van het oude stempel. Allerlei nieuwigheden werden als gevaarlijk voor geloof en zeden gezien. Haar wereldbeeld was dat van de bestaande, agrarische gemeenschap, vastliggend en haast onveranderlijk. Daarin paste bijvoorbeeld nauwelijks het beeld van de mijnwerker die een ander dagritme moest volgen. De zorg van de kerk was vooral: die mensen moeten op zondag een mis bij kunnen wonen. Of, een andere benadering: de kruisdagen, waarop in processie door de velden werd getrokken en voor de vruchtbaarheid van de gewassen werd gebeden, lagen menig pastoor méér dan wat wij nu kennen als de 'dag van de arbeid'.

De angst voor het socialisme was groot. Van Laarhoven schrijft in zijn kerkgeschiedenis hoe de christelijke sociale activiteit in deze periode duidelijk mede 'geïnspireerd' werd door deze angst. Haar aandacht voor de positie van de werkende mens en zijn welzijn vertolkte de Kerk in de eerste sociale encycliciek *Rerum Novarum* ('Over de toestand der arbeiders'; 1891). Van Laarhoven merkt op dat de katholieke kerk zich als eerste van de kerken officieel uit-sprak ten gunste van de werknemers en haar uitdrukkelijke steun gaf aan de acties van pioniers in deze. Maar het was ook de Kerk die principieel koos voor zuiver katholieke vakverenigingen.⁶

3. Het denken over opvoeding, met name van meisjes, zeden en moraal, gezag en dienstbaarheid

"Ein Mädchen, das auf den Tanzboden geht, ist eine Dirne. Ein Mädchen das bei Abend auf den Tanzboden geht, ist eine

liederliche Dirne". Deze 'pastorale' uitspraak heeft mijn moeder vaker geciteerd, als het ging over wat hoorde en wat niet hoorde. De uitspraak stamt uit de jaren voor 1914, toen onder andere in Heerlen, Kerkrade en omstreken Duits nog de voertaal was in de kerk. Zij spreekt voor zichzelf. Tegelijkertijd geeft zij zo duidelijk normen aan, dat er, in de tijd toen zij gelanceerd werd, geen ont-

Zuster Maria Seraphica rond 1912 als novice van de congregatie van de Zusters van de H.Harten van Jezus en Maria in opleiding in Frankrijk. Deze onderwijzeres werd in de wereld geboren als Maria J.H. Franck en was een tante van de auteur van dit artikel.

komen aan was. Want de gemeenschap was klein, de sociale controle groot, en ontsnappingsmogelijkheden waren er nauwelijks. Kinderen moesten worden

opgevoed tot goede katholieken, dat stond voorop. Meisjes moesten worden opgevoed tot fatsoenlijke christenvrouwen. In dat leven moest er veel aandacht zijn voor opoffering, toewijding en berusting in het levenslot. Voor haar was er praktisch gezien geen andere toekomst dan echtgenote worden, dat wil zeggen trouwen en kinderen krijgen. Hoeveel kinderen dat zouden worden, wist geen enkel meisje op haar huwelijksdag. Haar toekomst kon zij aflezen uit het leven van haar moeder en grootmoeder, dat wil zeggen door terug te kijken. De ongehuwde vrouw had weinig maatschappelijk aanzien, want zij had immers geen man kunnen krijgen. Omdat er nauwelijks werkgelegenheid was voor vrouwen, en zeker geen mogelijkheden tot een beroepsopleiding, was voor de ongehuwde vrouw het perspectief dienstbode of winkelmeisje worden.

Maar ook rondom het huwelijk waren er problemen. Het was wel niet zo dat kinderen uitgehuwelijkt werden, maar de keuze van de huwelijkspartner was toch beperkt: men diende binnen de eigen 'stand' te blijven. De toestemming van de ouders voor een huwelijk woog zeer zwaar. Omdat de mensen ook toen geen heiligen waren, kwam het voor dat een ongehuwde vrouw zwanger werd. Haar lot was niet benijdenswaardig. Trouwdatum en geboortedatum van het eerste kind waren een publiek geheim. Wanneer er niet getrouwd werd, om welke reden dan ook, was de ongehuwde moeder voor de rest van haar leven een getekende. In deze zaken werd de gemeenschap waarin men leefde en woonde, en die beschutting bood, een beklemming. De verantwoordelijkheid voor een ongewenste zwangerschap werd alleen bij de vrouw gelegd; een meisje moest zich ingetogen en kuis gedragen, zodat een man niet in de verleiding kwam.

4. Het ontstaan van congregaties van actieve vrouwelijke religieuzen en de aantrekkingskracht op meisjes en vrouwen

In de negentiende eeuw ontstonden in Nederland, vooral ten zuiden van de grote rivieren, een aantal gemeenschappen van vrouwelijke religieuzen. Deze gemeenschappen boden vrouwen de mogelijkheid gezamenlijk als religieuze te leven, een levensstaat welke hoger in aanzien stond dan die van leken. Haar ontstaan werd echter sterk beïnvloed door de tijdsomstandigheden: de mogelijkheid om bestaande noden te helpen lenigen: gelegenheid scheppen voor kinderopvang, onderwijs, gezondheidszorg. "Het begin van deze gemeenschappen was alleszins bescheiden. Een groepje vrome vrouwen verzamelde zich rond een charismatische zuster uit haar midden of de priester ter plaatse en werd uiteindelijk kerkelijk erkend als gemeenschap van religieuzen. Vaak ondervonden de eerste zusters de armoede aan den lijve en meer dan eens stond in de beginjaren het voortbestaan van de gemeenschap op het spel. Maar telkens dienden zich kandidaten aan die het leven en de werkzaamheden van de zusters wilden delen".⁷ Ter illustratie schets ik hier in het kort het ontstaan van drie congregaties die in deze streek hebben gewerkt.

De Congregatie van de Zusters van de H.H. Harten van Jezus en Maria

Dit was een kleine Franse congregatie, met enkele vestigingen in Zuid-Limburg. Zij werd gesticht door Amélie Fristel, een Bretonse vrouw. Zij werd geboren in 1798 te St. Malo in een gezin uit de gegoede stand. In haar woonplaats heerste, zoals ook elders in de streek, grote armoede. Als haar vader op

46-jarige leeftijd sterft, moet haar moeder gaan werken om in het levensonderhoud van het gezin te voorzien.

Over haar schoolopleiding zijn geen gegevens voorhanden, wel over haar gedrag als jong meisje. Amélie bezocht veel zieken en ouden van dagen, en had veel zorg voor hen. Zij besloot ongehuwd te blijven, en legde daartoe in 1817 bij haar biechtvader een gelofte af, aanvankelijk voor een jaar. Tevens begon zij met het geven van geloofsonderricht aan de kinderen van Beaulieu, waar de familie nu woonde. Ofschoon zij zich wilde aansluiten bij een groepje dames die een religieus leven leidden, kon dit niet doorgaan omdat haar moeder hulpbehoevend werd en Amélie haar moest verzorgen. Toen haar moeder in 1836 stierf erfde zij haar huis en enig bezit. Ook toen ging zij niet naar een klooster, maar begon een naaiatelier om mensen aan werk te helpen. Samen met enkele gelijkgezinde vrouwen kwam zij tevens tot de oprichting van een 'Bureau de Charité'.

Opmerkelijk is dat zij daarvoor steun kreeg van de burgerlijke overheid. Haar initiatieven gingen nog verder: zij erfde van een inwoner van Beaulieu zijn hele bezit, de boerderij 'Les Chênes', dat werd haar eerste huis voor hulpbehoevende bejaarden. Amélie en de vrouwen die zich rond haar verzameld hadden, dachten ondertussen aan het stichten van een nieuwe religieuze congregatie. Daartoe kregen zij, na lang aandringen, pas in 1853 verlof van de aartsbisschop van Rennes. Amélie is dan 55 jaar. De naam van de congregatie is: Soeurs des Saintes Coeurs de Jésus et de Marie. Haar oorspronkelijke doelstelling was het verzorgen van hulpbehoevenden, met het accent op thuisverpleging. De ontwikkeling ging echter in een andere richting. Toen in 1854 de Franse wet vrijheid van onderwijs toestond, wenste de

bisschop, mgr. Brossais, die hen een jaar eerder nog had toegestaan een nieuwe religieuze congregatie te stichten, dat zij zich (ook) gingen toelagen op onderwijs. En wel onderwijs aan meisjes in kleine dorpen. De zusters nemen deze taak op zich, en worden in de wandeling 'les sœurs des petites écoles' genoemd, juist omdat zij, vaak in groepjes van twee, in kleine dorpen gaan werken. Amélie Fristel stierf in 1866.

Boeiend in dit bericht is te ontdekken hoe Amélie Fristel zelf de initiatiefneemster en de draagster van haar congregatie is. Weliswaar heeft zij hulp gevraagd aan en steun gekregen van de geestelijkheid, maar zij heeft zelf haar weg gezocht en gevonden.

Een Heerlense congregatie: De kleine zusters van de H. Joseph

In 1865 werd Joseph Savelberg, kapelaan in Schaesberg, benoemd tot kapelaan van de Pancratiusparochie te Heerlen. In Schaesberg al deed hij een beroep op zusters voor een naaischool voor meisjes, en met succes. Twee Franciscanessen kwamen tweemaal per week vanuit Heerlen een naaicursus geven. Savelberg zag meer noden: graag wilde hij een huis stichten voor wezen en oude mensen, maar hiervoor kreeg hij niet de benodigde vrouwkracht.

Ook in Heerlen zag hij de dringende behoefte aan een dergelijke voorziening. Hier startte hij met de hulp van enige leden van de door hem opgerichte Franciscaanse Derde Orde, toen Lambert Penders zijn huis ter beschikking stelde en zijn diensten aanbood. Op 4 oktober 1867 werden de eerste verpleegden opgenomen. De dorpsgemeenschap keek kritisch toe, want in het eerste jaar overleden in het huis vijf mensen.

Savelberg was, noodgedwongen, op zoek naar mensen die geheel beschik-

baar waren voor zijn stichting. Konkreter: hij was op zoek naar vrouwen die een congregatie van religieuzen wilden gaan vormen met als doelstelling hulp aan ouden van dagen en wezen. Savelberg was de initiator van een nieuwe congregatie. Hij was het ook die de regel ontwierp, uitgaande van de 'derde Regel van de H. Franciscus' in een vorm aangepast aan het religieuze leven. In haar officiële naam 'Kleine Zusters van de H. Jozef, Patroon der Kerk' duidde het woord 'kleine' op eenvoud des harten welke Franciscus aanbeval aan zijn volgelingen.

De zusters die zich bij Savelberg om opname in de congregatie vervoegden, waren over het algemeen al eenvoudigen van geest. Gezien de tijd waarover het hier gaat is het niet verwonderlijk, dat er onder hen analfabeten waren. Dit duidt op een achterstand in ontwikkeling, niet op achterlijkheid, want eenvoud van geest sluit helderheid van verstand niet uit. Van twee zusters bijvoorbeeld die lezen noch schrijven konden, wordt tegelijkertijd gezegd dat zij uitmuntten in tact en gezond oordeel.

Tegelijkertijd maakte dit echter duidelijk dat de invloed van Savelberg zelf en van de geestelijken die aangezocht werden om biechtvader van de zusters te worden, zeer groot was. Ik citeer Savelberg in een brief aan een biechtvader: "Overigens zijn onze zusters doorgaans eenvoudige zielen zoodat uw taak niet bijzonder moeilijk zal zijn. Men behoeft ze slechts te bestieren en aan te sporen tot een ijverige navolging van haren regel en uitoefening harer bediening met een hart nederig en eenvoudig onderworpen".⁸ Het verslagboek, verschenen bij het eerste eeuwfeest van de congregatie zegt hierover: "Hierin klinkt door hoe Savelberg zelf zijn zusters vormde, hoe zij van hem op een radicale manier het stempel van hun naam *kleine zusters* kre-

Jezus † Maria † Joseph † Cornelius
 Bid voor de ziel van zaliger
SOEUR MARIE SERAPHICA
 in de wereld

Marie Josephina Hubertina FRANCK.

De dierbare overledene werd geboren te Schaesberg den 3den Jan. 1891, werd geprotest den 12den Aug. 1913, overleed te Heerlerheide, als Hoofd der Bijz. Meisjes-school II den 6 Sept. 1932.

Onverwacht kwam de dood tot haar, die altijd bereid was, om een einde te maken aan haar leven, vol toewijding voor de jeugd. Heerlijke voorbereiding voor haar sterven was de pas gehouden retraite.

Voor hare medezusters was zij een toonbeeld van plichtsbetrachting: voor de haar toevertrouwde kinderen was zij vol zorg en liefde. Daarom treuren velen om haar heengaan en zullen zij dankbaar bidden voor de rust harer ziel.

Zoet Hart van Jezus, maak dat ik U meer en meer beminne. (300 d. afl.)

Zoet Hart van Maria, wees mijn heil. (300 d. afl.)

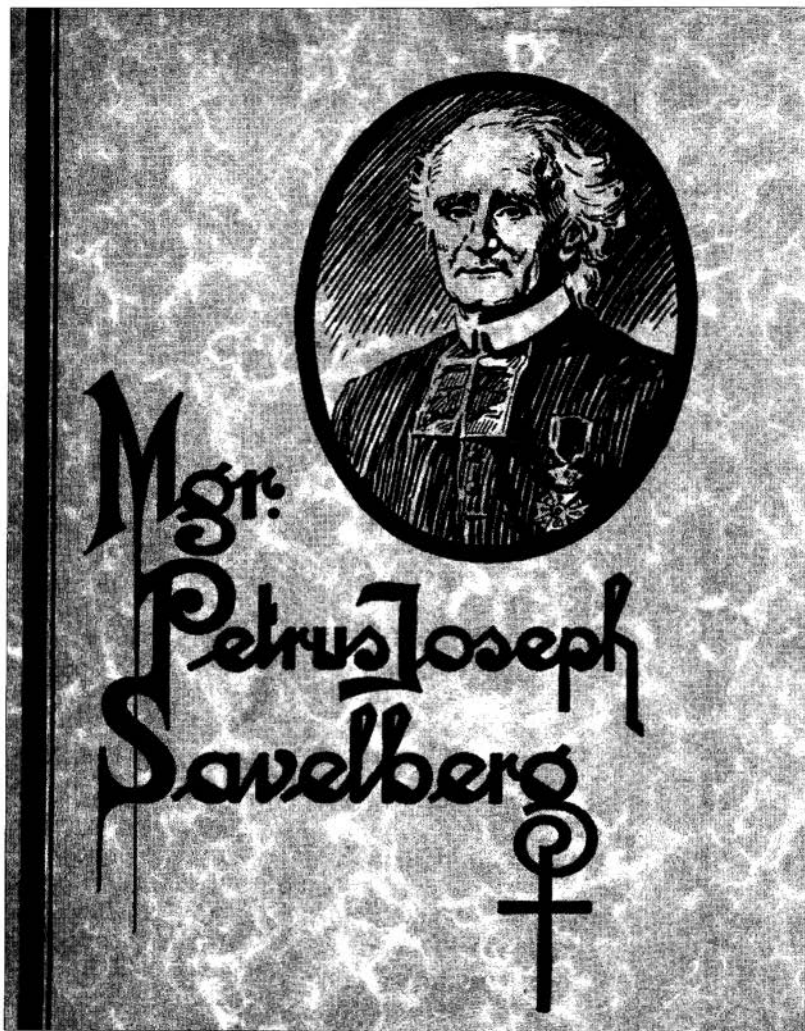
ginge ingeprent". Bij het 50-jarig bestaan van de congregatie getuigt mgr. Driesen, de opvolger van Savelberg als directeur, hierover: "Streng was de gehoorzaamheid en blind de onderwerping die hij (S) van hen vorderde; echt franciscaans om niet te zeggen hard de armoede die zij vooral in de eerste tijd moesten doormaken.

Latere generaties van zusters zullen terugkijken naar deze zusters als tot heldhaftige zielen aan wier armoede en ontbering met bewondering maar ook met een zekere huiver wordt teruggedacht".⁹ Een lid van de Congregatie zei hierover: "Wij mochten niet studeren, wij moesten eenvoudig blijven". Savelberg zelf spreekt over deze jaren als over een "gouden tijd". Als hoofddoel van de Congregatie formuleerde Savelberg: "...ten platte lande vooral in kleine parochiën oude en gebrekkige lieden te

verplegen, verwaarloosde en ouderlooze kinderen te verzorgen, langzamerhand de onderrichting en opvoeding der meisjes vooral arme te verzorgen, alsmede de zuiverheid en versiering der (dorps)kerken, altaren enz. en dat met een gering aantal van twee of drie zusters en de geringe middelen waarover een kleine parochie gewoonlijk te beschikken heeft".

Toch moest ook het aanvankelijke idealisme van Savelberg, zoals hierboven geformuleerd, in concrete omstandigheden zich richten naar de realiteit. De kleine huizen, van twee of drie zusters, bleken praktisch zeer ongeschikt. Dit maakte de onkosten wel gering, maar de werkmogelijkheden werden er te sterk door ingeperkt. De doelstelling wordt dan als volgt geformuleerd: "Het verrichten van die werken van naastenliefde waarin tot nu toe minder voorzien was". In concreto: "verpleging van ouden en gebrekkigen, voornamelijk arme lieden van beiderlei kunne, de verzorging en opvoeding van arme weezen of verwaarloosde kinderen in gestichten, de verpleging van zieken zoowel aan huis als in gestichten, meer bijzonder nog van zenuwzieken en epileptieken, en in het algemeen die lijdens welke in andere Congregatiën of gestichten in de regel niet worden opgenomen. Daarenboven de huishoudelijke arbeid in groot- en klein-seminaries en in andere bisschoppelijke instellingen van onderwijs". Er kan niet gezegd worden dat zijn programma bescheiden was!

Wanneer Joseph Savelsberg in 1907 overlijdt, laat hij een bloeiende congregatie na. Hij heeft voor zijn dood gezorgd voor een opvolger-directeur, die alle volmachten krijgt, want, aldus Savelberg: "dit is een onderscheidend kenmerk van zijn congregatie". Hij wijst een zuster als algemeen overste af, en beroept zich daarbij op de wijze waarop de

De voorpagina van de tweede druk uit 1928 van de biografie 'Mgr. Petrus Joseph Savelberg, stichter van de congregaties der Kleine Broeders en Zusters van den H. Jozef (1827-1907)' van J.L. Jansen c.ss.r. De eerste 'Levensschets' dateerde van 1909.

congregatie is ontstaan en uitgegroeid. Verder acht hij een man als directeur noodzakelijk, omdat bij de uitbreiding van de liefdewerken, ik citeer, "een doorzicht en vastberadenheid noodig zijn die bij vrouwen wel niet onmogelijk

maar toch ook geen algemeene regel zijn".¹⁰

De Franciscanessen van Heythuysen

Op 10 mei 1835 trok een groepje van vier

vrouwen vanuit de Dorpsstraat in Heythuysen naar de Kreppel, een vervallen landgoed gelegen aan de rand van het dorp. Het waren vrouwen die zich aansloten rond Catharina Damen, en die een professie hadden afgelegd in de Derde Orde. Zij zorgden in het dorp Heythuysen voor een (bewaarschooltje, verpleegden zieken thuis, waren soms weken lang actief in gezinnen die hulp nodig hadden, en deden de kerkewas.

Het verlangen naar een kloosterlijk leven groeide. Maar daarvoor was kerkelijke toestemming nodig. En voor het dragen van een habijt en sluier waren constituties nodig. Zoals bij meer congregaties diende als voorbeeld voor deze constituties de regel van een beschouwende orde. Dat wil zeggen dat de regel georiënteerd was op het patroon van een contemplatieve gemeenschap, terwijl het apostolaat van de zusters heel andere eisen stelde.

Een belangrijke rol in de ontwikkeling van de congregatie speelde pastoor Petrus Van der Zandt, die Catharina Damen, de latere algemeen overste Moeder Magdalena, naar Heythuysen gehaald had. Hij redigeerde de eerste constituties.

Met de inkomsten was het, zoals bij veel andere congregaties, vooral de eerste jaren droevig gesteld. Men was sterk afhankelijk van de milddadigheid van de bevolking van Heythuysen. Het werk wat de zusters verrichtten, onderwijs en ziekenzorg, bood immers nauwelijks inkomen. Ondanks de zware eisen die aan de zusters gesteld worden, zijn er na tien jaar, in 1845, al 28 zusters.

De gegevens uit de beginjaren steunen op twee bronnen: pastoor van der Zandt heeft een kroniek geschreven, en enkele jaren na de dood van Moeder Magdalena is door een harer medezusters een biografie samengesteld. Deze twee bronnen zijn niet eenduidig met

betrekking tot de rol en de invloed van beiden. Hoe dan ook, moeder Magdalena heeft gestaan aan het begin van een congregatie die van verstrekkende betekenis is (geweest) in de katholieke gemeenschap.

5. De inzet van vrouwelijke religieuzen: plaatsbepaling en invloed van de kerkelijke overheid

In dit onderdeel moet ik mij noodzakelijkerwijze beperkingen opleggen, alleen al omdat er maar liefst zestien verschillende congregaties van vrouwelijke religieuzen actief geweest zijn in Oostelijk Zuid-Limburg. Sommige grote congregaties vallen op, andere, kleiner, komen niet gemakkelijk in de aandacht. Ik zeg Gerard Reve na: "Toch goed dat er een God is..." Verder beperk ik me tot werkzaamheden op het gebied van het onderwijs en – veel korter – de gezondheidszorg.

Onderwijs

Reeds in de tweede helft van de vorige eeuw leefde in Oostelijk Zuid-Limburg het besef dat er aan de ontwikkeling van vrouwen en meisjes bijzondere zorg besteed moest worden. Geestelijken en leken probeerden religieuzen van de nieuwe stichtingen voor dat doel naar hun woonplaats te halen. Te Brunssum stelde in 1856 de vroegere schoolmeester Willem Göbbels met goedvinden van de pastoor zijn grote huis 'op de Berg' ter beschikking. Reeds in april 1857 kwamen enkele zusters Franciscanessen van Heythuysen naar Brunssum en begonnen op 1 mei met een naaischool, in juni openden zij een lagere school voor meisjes.¹¹

Het saillante begin van katholiek onderwijs aan meisjes in Kerkrade-Oost ligt in het jaar 1859. Op initiatief van

deken Quodbach komen in 1859 vier zusters Ursulinen uit Sittard naar Kerkrade om hier een kloostergemeenschap te stichten die zich bezig houdt met het geven van onderwijs aan meisjes, speciaal aan arme kinderen. Er is het een en ander aan voorafgegaan, getuige een schrijven van de deken aan het kerkbestuur, gedateerd 2 april 1857. Daarin biedt de deken aan op eigen kosten een schooltje te bouwen, wanneer het kerkbestuur daarvoor "het perceel tuinland gelegen aan het kerkhof en toebehorende aan de kerkfabriek" ter beschikking stelt. De zusters krijgen als woning toegewezen, schrik niet, "een huis gelegen aan het kerkhof nevens de kaplany, ..., thans als te zwak gebouwd onbewoonbaar ..."!¹ Op de eerste schooldag werden honderd meisjes aangemeld.¹²

Heerlen verwelkomde in 1863 de Franciscanessen van Heythuysen. Haar thuis werd het Claraklooster in de Gasthuisstraat. Een stukje geschiedenis: de heer Von Böselager van Terworm vermaakte bij testament een kapitaal groot fl. 3.000,- "ten behoeve eener in de Gemeente Heerlen op te richten bewaarschool". Pastoor Rouillon moest het testament uitvoeren. Nu er geld is, tigt deze naar Heythuysen om zusters voor deze school te vinden. Deze arriveerden op 26 april, en de school werd, na een plechtige hoogmis, op 1 mei 1863 geopend: een klas bewaarschool en twee klassen "taalschool".¹³ Te Simpelveld vestigden zich vanuit Aken de Zusters van het Arme Kind Jezus, die vanwege de Kulturkampf Duitsland moesten verlaten. Op verzoek van de pastoor openden ze in 1878 een school voor meisjes.

De zusters van de kleine scholen, de congregatie van de H.H. Harten van Jezus en Maria, kwamen in 1903 naar Nederland omdat haar voortbestaan in Frankrijk bedreigd werd. Zij vestigden zich in Hulsberg, doch deze vestiging

bleek niet levensvatbaar. Sinds 1905 verzorgen zij in Schaesberg het katholiek meisjesonderwijs.

Met de enorme groei van de bevolking in Oostelijk Zuid-Limburg gedurende de periode 1900-1920 en met de invoering van de algemene leerplichtwet, waarbij het lager onderwijs werd geregeld en verplicht, nam ook de behoefte toe aan lagere scholen voor meisjes. Door de parochiegeestelijkheid werd op bestaande congregaties een beroep gedaan krachten ter beschikking te stellen. De reden hiervoor was: zusters waarborgden de continuïteit van het katholieke onderwijs, er was tevens kleuteropvang en meestal als aanvulling voor meisjes ook een naaischool. Bovendien werden toen de scholen niet of nauwelijks gesubsidiëerd, die draaiden voor een groot deel op de kosten van de communiteit. De gelijkstelling van openbaar en bijzonder (confessioneel) onderwijs, dus ook in financieel opzicht, volgde pas in 1920.

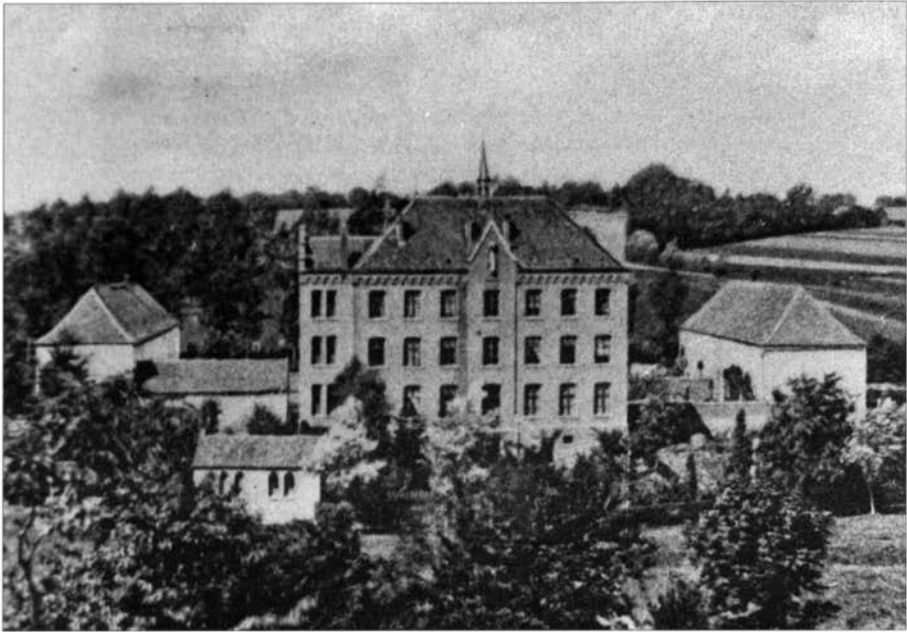
In Heerlen werd het katholieke Lager Onderwijs voor meisjes in sterke mate gedragen door de Franciscanessen van Heythuysen:

- 1903: uitbreiding scholen in het centrum van Heerlen.
- 1910: introductie van zevende en achtste klas.
- 1914: opening van een lagere school te Grasbroek op verzoek van de Franciscanen.
- 1921: opening van een lagere school te Heerlerbaan.
- 1928: oprichting van de meisjesscholen te Schandelen.
- 1932: opening lagere school in De Vrank.
- 1949: oprichting lagere school in Bekkerveld.

De congregatie van de zusters te Schaesberg verzorgde sinds 1912 ook het onderwijs aan meisjes in Heerlerheide, en

Het 'Oud Moederhuis' van de Kleine Zusters van St.Jozef aan de Gasthuisstraat in Heerlen, rond het jaar 1925. In het vroegere woonhuis van stichter mgr. Savelberg is diens woon- en slaapkamer, in late Biedermeierstijl, nog aanwezig. In het midden de kapel van de congregatie, links het oude huis van de Broeders van St.Jozef. De ANWB-wegwijzer stond nog gewoon tussen de kasseien en naast de tramlijn op straat.

Het oude 'Huis Elisabeth' aan de Hammolenweg in Kerkrade. Het 'Stift' voor de 'Elisabethinnen' werd in 1877 gebouwd op de middeleeuwse fundamenten van kasteel 's Heeren-Anstel. Hier werden zieke en bejaarde mensen verpleegd door de Zusters van Liefde. De opname is gemaakt rond het jaar 1900 (SAH, Fotocoll. nr. 8598)

sinds 1937 te Welten. Voor Kerkrade is de betekenis van de zusters Ursulinen analoog aan die van de Franciscanessen in Heerlen. Met name in Kerkrade-Oost en in Eygelshoven verzorgden zij het hele lagere onderwijs aan meisjes:

1902: opening meisjesschool in de volkerijke buurtschap Bleijerheide

1910: start lagere school te Chevremont

1913: oprichting lagere school te Eygelshoven

1923: twee lagere scholen in de nieuwe gebouwen te Holz-Kerkrade

Praktisch iedere parochie in de oude Mijnstreek weet in de eerste drie decennia zusters aan te trekken om het onderwijs aan meisjes te verzorgen. Het hele katholieke lagere onderwijs aan meisjes

komt zodoende in handen van actieve vrouwelijke religieuzen. Dat geldt ook voor andere vormen van onderwijs.

Katholieke *bewaarscholen* waren bijna overal in handen van vrouwelijke religieuzen. Om meerdere redenen: zij waren voor een parochie niet zo duur. Bovendien werd voor allerlei andere zaken een beroep op de aanwezige zusters gedaan, bijvoorbeeld de zorg voor de kerkewas. De behoefte aan bewaarscholen was groot, en omgekeerd evenredig aan deze behoefte was de financiële situatie van deze opvang. Er werd geen subsidie voor verstrekt, afgezien van hier en daar een bijdrage in de kosten van de zijde van de gemeenten. Er was ook geen sprake van een programma, zij het dan

dat kinderen werd geleerd hun motorische en verbale onrust te bedwingen. Liedjes en versjes werden geleerd, en bidden. Maar er was van de zijde van de religieuzen een enorme toewijding, en een onbaatzuchtige inzet.

Het gebrek aan financiën stond niet alleen de salariëring in de weg, maar ook de bouw van doelmatige schoollokalen. Er was gebrek aan leermiddelen. Vaker werden die door de zusters zelf gemaakt. En ook het schoonmaken van de lokalen door de zusters zelf was geen uitzondering. Pas in 1956 wordt de Wet op het Kleuteronderwijs uitgevaardigd. Tot dan bestonden de schoolinkomsten uit schoolgeld, als de ouders dat tenminste kunnen betalen, en uit een beetje gemeentesubsidie.

Bewaarscholen voor kinderen tot 6 jaar bestonden al in de negentiende eeuw, later werden dit Fröbel- en Montessorischolen. Tegen dit schooltype schijnt van katholieke zijde nogal bezwaar geweest te zijn, omdat met vond dat de kinderen te vrij gelaten werden, en te weinig orde en tucht werd bijgebracht. Toen Maria Montessori overging tot het katholicisme kwam er meer ruimte voor haar pedagogische ideeën!

Uit de zevende en achtste klas die op sommige plaatsen aan de zes-jarige lagere school werden toegevoegd, ontwikkelde zich rond de eerste wereldoorlog een nieuw schooltype: *ULO* en *MULO*, het uitgebreide en meer uitgebreide lager onderwijs. Ook deze scholen werden door de vrouwelijke religieuzen begonnen en gedragen. In Heerlen kort na 1910 door de Franciscanessen, te Kerkrade in 1917 door de Ursulinen, te Brunssum in 1918 door de Franciscanessen.

De *huishoudschool* volgde de naaischool op, zoals die vooral door zusters werd geleid. In dit verband was de filosofie van 'hogere kringen' tegen het

einde van de vorige eeuw met betrekking tot vrouwenarbeid en de noodzaak huishoudonderwijs te starten, interessant. Ik citeer Ackermans: "De gezinnen verkommerden, de man raakte aan de drank, kinderen verzuimden de school. Ook daar waar het budget inmiddels wat ruimer was geworden, bleken de maaltijden van een inferieure kwaliteit. ... Vooral voor die gezinnen, waar de moeder geen tijd had voor het overdragen van haar eigen kennis of deze zelf nooit verworven had, was het van groot belang dat tenminste één van de dochters zich vaardigheden met naald en draad eigen maakte. Wanneer de moeder haar oude centrumfunctie in het gezin weer zou innemen, zou er een huiselijke sfeer ontstaan. Manlief zou niet langer toegeven aan de opwelling die kroeg te bezoeken, de kinderen zouden gehoorzamer worden en hun (bescheiden) plaats weten in de maatschappij. Voor de toekomstige moeders moest derhalve voorzien worden in die vaardigheden, die een dergelijke huishouding vereiste".¹⁴

De eerste huishoudschool in Heerlen dateert van 1912, een comité van vooraanstaande burgers bevorderde de oprichting, maar voor het onderwijs werd een beroep gedaan op de Franciscanessen. Het programma: op twee middagen per week kookles, en 's zondagsmiddags een uur theorie. In het tweede jaar kwamen daar wasbehandeling, verstellen en strijken als vakken bij. Opmerkelijk is, dat de interesse voor dit onderwijs bij de burgerij groter was dan bij de arbeiders: van de zeven klassen in 1919 waren er twee met leerlingen uit de arbeidersklasse, drie klassen uit de 'burgerstand' en twee klassen herbergden voornamelijk onderwijzeressen. De Kerkradse huishoudschool werd in 1916 een feit. De Ursulinen verzorgden het onderwijs.

Het *Middelbaar Onderwijs* dat door de

zusters ter hand genomen werd, kwam altijd op gang door aandrang van buitenaf. Zo ook in Heerlen. De explosieve groei van de mijnen in de eerste decennia van deze eeuw trok ook hoger opgeleiden aan en droeg bij aan de groei van de middenstand. In deze milieu's werden hogere eisen gesteld aan onderwijs voor hun kinderen, met name aan voortgezet onderwijs ter plaatse. Dat de gemeente dit onderwijs graag stimuleerde spreekt voor zich. Na de oprichting van Bernardinus als HBS voor jongens werd – weer – een beroep gedaan op Heythuysen, in 1920 volgde een drie-jarige HBS voor meisjes en een handelsdag-school, mede dank zij het ijveren van zr. Xavier Nolens. In Kerkrade waren het weer de zusters Ursulinen die na de oorlog op aandrang van de burgerij startten met een middelbare school, de M.M.S. Klaslokalen waren bij het begin in 1947 twee kamers in het klooster!

Over de *beroepsopleidingen* kunnen we het volgende zeggen. Heythuysen startte

al in 1862 voor de zusters een eigen opleiding voor onderwijzeres. Het onderwijsprogramma van het internaat werd uitgebreid met een normaalschool (een particuliere opleiding voor het staatsexamen). Deze opleiding stond ook open voor niet-religieuzen. De normaalschool werd een kweekschool, aanvankelijk in Mook gevestigd, maar na de oorlog naar Heerlen gekomen, waar de bestaande kweekschool van de zusters Franciscanessen van Valkenburg werd overgenomen.

Ik noem tenslotte de opleiding voor Fröbelonderwijzeres, in 1919 te Heerlen gestart en voornamelijk door zusters bezocht, want rijkssubsidie voor het kleuteronderwijs werd pas werkelijkheid in 1956.

Gezondheidszorg

Dezelfde deken Quodbach die aan het begin stond van het katholiek meisjesonderwijs kon op 14 juni van het jaar 1877

Een foto uit circa 1913 toont St. Josephs Heilbron, een sanatorium voor dames. Later werd dit het klooster 'Op de Berg', het moederklooster van de Kleine Zusters. (GAH, fotocoll. nr. 9588)

het Stift, klooster van de zusters Elisabethinnen, komende uit Aken, inwijden. Daarmee komen we aan een ander belangrijk werk van vrouwelijke religieuzen, de gezondheidszorg, daarbij inbegrepen de zorg voor wezen en bejaarden. De Elisabethinnen van Aken zochten in die tijd naar een vestigingsplaats in Nederland, daartoe gedreven door de Kulturkampf. Hoewel verordend werd dat religieuzen welke verpleging beoogden voorlopig konden blijven, probeerde men zekerheidshalve een huis in het buitenland te stichten.

De eerste taak was ambulante ziekenverpleging. Het Stift werd in 1891 rechtspersoonlijkheid verleend onder de naam St. Elisabethziekenhuis; we moeten ons daar meer een huis ter verzorging van zieken voorstellen dan een huidig modern ziekenhuis. Zieken, hulpbehoevenden en ouden van dagen werden opgenomen. Het huis had ook een soort 'rusthuisfunctie'. In de jaren dertig waren er 30 bejaarden opgenomen. Tevens had het huis een functie als pension. Onduidelijk is wanneer zij gestopt zijn met de verzorging van zieken aan huis.

Uit 1910 stamde een initiatief om te voorzien in de broodnodige wijkverpleging, uitgaande van de Kerkradse deken Schijns. Een verzoek om hulp werd gericht aan de Dienaressen van de H. Geest in Steyl, en beantwoord met de komst van drie zusters naar Kerkrade, dat dan ruim 16.000 inwoners telt. In 1911 kochten de zusters de oude pastorie van de Lambertusparochie, om hier een verzorgingshuis op te richten. Voor 20 patiënten bood dit huis ruimte, het was spoedig te klein. Daarom volgde in hetzelfde jaar een plan om te komen tot de oprichting van een hospitaal. De gemeente gaf in een keer een bedrag van f5.000,- en een jaarlijkse subsidie van f500,- onder een aantal voorwaarden. De laatste voorwaarde was dat onvermo-

gende zieken verpleegd moesten worden voor f1,25 per dag en onvermogen- de oude mensen voor f0,75 per dag.

Te Heerlen besloot men in 1904 noodgedwongen – de enige arts voor Heerlen en omgeving is dan dokter De Wever – een 'werkelijk hospitaal' te stichten. De bouwheer, Jos. Savelberg, startte zonder geld of gediplomeerde verpleegsters. Zuster Andrea werd inderhaast naar Aken gestuurd om zich te bekwamen. Vier andere zusters vormden het gehele verzorgingsteam. Het St. Jozef-ziekenhuis aan de Akerstraat werd in de wijde omgeving een begrip. Wie nu als patient of bezoeker naar het De Wever-ziekenhuis gaat, kan zich de situatie zoals die in een hospitaal was aan het begin van deze eeuw nauwelijks voorstellen. Er was één geneesheer, en de verplegenden waren meer toegewijd dan deskundig. Ook hier moest de instelling zelf voor de opleiding van de aanwezige krachten zorg dragen.

Was het St. Jozef-ziekenhuis een begrip, misschien nog veel meer gold dat voor de in 1913 tot stand gekomen kweekschool voor vroedvrouwen. Het raadsbesluit uit 1911 leidend tot de oprichting luidt als volgt: "Overwegende dat er plannen bestaan tot de stichting van een kweekschool voor vroedvrouwen; overwegende dat het voor Heerlen van het grootste belang is, dat die kweekschool wordt opgericht in deze gemeente; gehoord het voorstel van Burgemeester en Wethouders; besluit (de gemeenteraad): overeenkomstig dit voorstel bij acclamatie, bij oprichting eener kweekschool voor vroedvrouwen te Heerlen aan die inrichting in de kosten van exploitatie een jaarlijksch subsidie van tweeduizend gulden te verlenen, onder voorwaarde dat één lid van de Gemeenteraad zitting zal nemen in den Raad van Beheer dier inrichting". Dit besluit werd genomen omdat rector

Driessen van de Kleine Zusters al had voorgesteld de school zelf te bouwen en te exploiteren. In Maastricht overigens kwamen dergelijke plannen maar niet van de grond.

Architect Jan Stuyt ontwierp het nieuwe gebouw aan de Akerstraat. De lessen waren al begonnen op 15 oktober 1912 in het Sanatorium, de eerste diploma's werden uitgereikt in 1914. De leiding van de huishouding werd in handen gelegd van de Kleine Zusters van de H. Jozef. Behalve de opleiding van vroedvrouwen had de eerste directeur, dr. Clemens Meulemans, ook andere plannen: een doorgangshuis voor ongehuwde moeders en zogeheten 'moederkursussen'. Zo'n cursus bestond uit een tien- tot twaalfstal lessen over de zorg voor een zuigeling. Deelnemers betaalden 10 cent per les.

De nieuwbouw voor de vroedvrouwenschool, waarbij dan het doorgangshuis gevestigd moest worden, startte in 1920 op de Hooghees. Het complex moest het centrale punt worden van de systematische bestrijding van de kindsterfte in het zuiden van het land. Voor het zover was had er een gevecht plaats gevonden tussen Maastricht, Sittard en Heerlen om de school binnen te halen. Heerlen won, gezien de ligging en de bijdrage vanuit de mijnen.

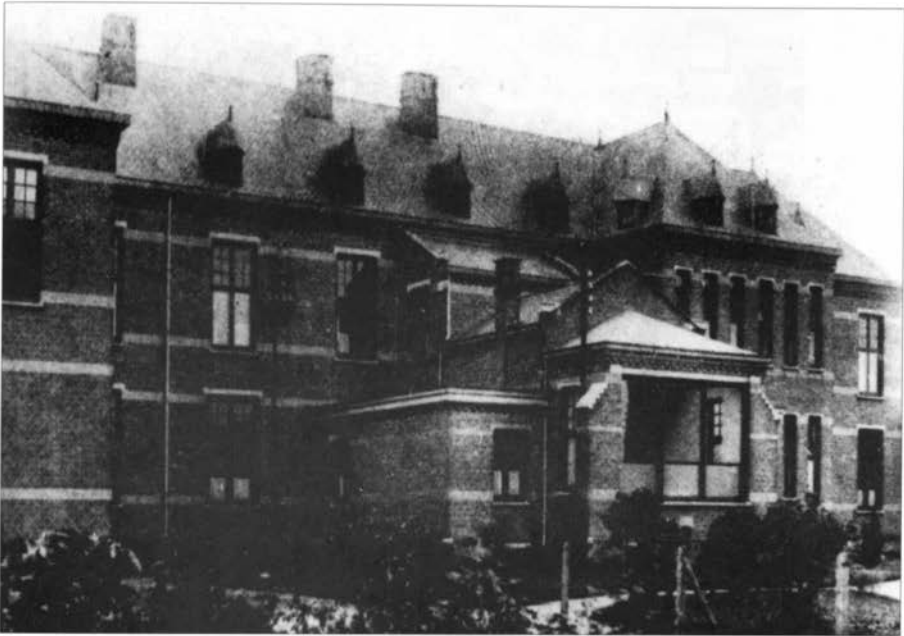
Een enkel woord slechts over het Sanatorium in Heerlen, ook een initiatief van Savelberg. De naam van broeder Aloysius is hier onverbrekelijk mee verbonden. Maar ook hier was dienstbaarheid van zusters onontbeerlijk: haar aandeel werd de behandeling van vrouwelijke patiënten in het huis Mariabad. Daar werden ook vrouwelijke gasten intern opgenomen, maar dat kon alleen omdat de zusters zich tevreden stelden met de kelder als refter en de zolder als slaappleats.

Dit laatste brengt ons even op een zij-

pad: de financiering van ziekenhuis en andere voorzieningen, zoals bejaardentehuizen. Congregaties van vrouwelijke religieuzen zijn/waren deels werkzaam in eigen instituten, deels in instituten waarvan hun de 'bediening', zoals dat heette, was opgedragen. Er was dan een samenwerkingsovereenkomst tussen ziekenhuisbestuur en congregatie. De congregatie verplichtte zich religieuzen beschikbaar te stellen voor een aantal taken. In de praktijk betekende dat álle werk dat er te doen was, uitgezonderd de medische behandeling. Het bestuur was verantwoordelijk voor de financiële zaken. In die situatie was er feitelijk geen scheiding tussen ziekenhuis en klooster, de overste van de communiteit was ook directrice van het ziekenhuis. Er werd geen arbeidsovereenkomst gesloten tussen de individuele, in het ziekenhuis werkzame religieuze en het ziekenhuis. Als contraprestatie voor haar diensten had de congregatie recht op vrije kost, inwoning en kleding voor de religieuzen.

Naarmate de ziekenhuizen zich ontwikkelden tot zelfstandige instituten van gezondheidszorg, kwam deze relatie congregatie-ziekenhuis onder druk te staan. Eenzelfde problematiek had zich reeds voorgedaan in het onderwijs, waar de relatie congregatie-schoolbestuur alleen relevant was; de individuele religieuze stond dus niet in dienst van het schoolbestuur. Er was kerkelijke bemoeienis voor nodig om hierin verandering te brengen: kort na het uitbreken van de tweede wereldoorlog worden congregaties door kardinaal de Jong aangespoord de religieuzen een akte van benoeming te laten tekenen, teneinde de subsidiëring van de salarissen niet in gevaar te brengen.

In het katholiek ziekenhuiswezen was men nog lang niet zover. Wel werd, na 1945, een totaalvergoeding betaald aan

Het ziekenhuis aan de Putgraaf in Heerlen, in 1904 als 'Maria Hilfspital' opgericht op initiatief van dr. F. de Wever. Uitbreidingen volgden in 1909, 1913 en 1914; de sloop vond plaats in 1969. Monseigneur Savelberg stelde Kleine Zusters voor de verpleging en de huishoudelijke zorg ter beschikking. (GAH, Fotocoll. nr. 249; opname ca. 1920)

een congregatie gebaseerd op een zeker bedrag per werkzame religieuze per jaar. Verder was er de afspraak dat de congregatie religieuze krachten ter beschikking zou stellen die geschikt en bekwaam waren voor de werkzaamheden welke zij te verrichten hadden. Ook vervanging van krachten was – behoudens wanneer het staffuncties betrof – voorbehouden aan de congregatie.

De honorering op lekenbasis, met daarbij uiteraard een arbeidscontract tussen zuster en ziekenhuis, werd lang tegengehouden, en gezien als zijnde in strijd met de belangeloze inzet en tegen de gelofte van armoede. Ook was er het bezwaar dat zo'n situatie konsekventies met zich mee zou brengen ten aanzien van de gezagsverhoudingen met betrek-

king tot de religieuze. Het is ondertussen 1957. De vereniging van katholieke ziekenhuizen verzoekt aan de regering om voor religieuzen die werkzaam waren in ziekenhuizen lekenhonorering toe te staan. Dat betekent doorberekening van de financiële gevolgen in de verpleegprijzen. Het antwoord was positief, maar "indien en voorzover de ziekenhuizen de arbeidsverhouding tussen hen en de religieuzen in een zodanige vorm zouden gieten, dat zowel ten aanzien van belastingheffing als ten aanzien van de premieheffing ingevolge de sociale verzekeringswetten gelijkstelling met lekenkrachten zou ontstaan".

Er zijn nog de nodige problemen geweest, onder andere arbeidsrechtelijke, voordat de relatie tussen vrouwelijke

In 1912 besloten de Zusters Dienaressen van de Heilige Geest tot de bouw van een ziekenhuis in Kerkrade. Zij hadden aanvankelijk, zoals op vele plaatsen gebeurde, de zieken en ouden-van-dagen thuis verzorgd en verpleegd. Hier een aantal vrouwen in hun 'lig-hal'. (Foto: GAK)

religieuzen en ziekenhuis geregeld was volgens het vigerende arbeidsrecht; in 1965 is het dan zover. Daarna volgden dergelijke ontwikkelingen ook binnen de wereld van de Katholieke Vereniging van Inrichtingen voor geestelijk gestoorde, inrichtingen die vaak ook door religieuzen werden bediend.

6. Ontwikkelingen en problemen

Wanneer ik tot de afronding van mijn voordracht kom, ben ik me ervan bewust dat er méér over de inzet van vrouwelijke religieuzen te zeggen is dan ik hier gedaan heb. Er waren toch ook de dochters van de H. Vincentius, die met die mooie kappen, bijvoorbeeld in Bocholtz, Nuth en Rumpen. En de Zusters van O.L. Vrouw van Tegelen, onder andere in Ubach over Worms, Molenberg en Hoensbroek. Ik heb niet expliciet gesproken over de zorg van religieuzen voor bejaarden en wezen. Evenmin heb ik melding gemaakt van het vele goeds dat verricht werd daar waar nood was. "De nonnen deden veel goed", zo getuigt iemand. Zusters zelf – ik heb met een aantal van hen gesproken – zeggen:

"De mensen waren goed voor ons. We hebben waardering ondervonden".

Er zijn ook problemen geweest. Ook het werk van zusters is mensenwerk. Soms hebben congregaties onder grote druk gestaan. Telkens weer werd een beroep op hen gedaan vrouwkracht te leveren. Soms ook, zo bleek mij uit gesprekken, was er sprake van een zekere overheersing door de plaatselijke pastoor. Er was te weinig geestelijke vrijheid. Het naar binnen gekeerde leven maakte dat de veranderingen in de buitenwereld met argwaan bekeken werden. Dat kan zeker gezegd worden over de jaren dertig, we leven dan nog in de tijd van verzuiling. Iedere zuil streed voor zichzelf, voor behoud van wat verworven was. De katholieke opvoeding van vrouwen en meisjes was als het ware een speerpunt in die strijd.

Congregaties hebben een groot aandeel geleverd in wat we nu benoemen als emancipatie van de vrouw, maar tegelijkertijd worden vrouwen daardoor minder afhankelijk. Vrouwen krijgen langzaam de mogelijkheden in de samenleving iets te betekenen. Dat is een grote verdienste van hen die haar ge-

schoold hebben, maar het resultaat keert zich ook tegen hen: het aantal roepingen loopt terug. Niet de idealen gaan verloren, maar de wijze waarop deze gerealiseerd kunnen worden. Van dit laatste getuigt de – vaak ongeziene – aanwezigheid van vrouwelijke religieuzen in onze dagen: in zorg voor vluchtelingen, migranten, voor heroïneverslaafden, voor slachtoffers van vrouwenhandel, in vredeswerk, en niet te vergeten in de zorg voor haar eigen oude medezusters. De jaren dat de leden van een congrega-

tie 's morgens op dezelfde tijd opstonden, hetzelfde baden, dachten, dezelfde dagorde volgden en hetzelfde uniform droegen zijn voorbij. Misschien, zo bepeinsde ik bij de voorbereiding van dit referaat, had ik het de titel '*Een tijdsverschijnsel*' moeten geven. Maar ook dan vanuit het gegroeide inzicht dat de bijdrage van actieve vrouwelijke religieuzen aan het welzijn van onze streek zeer groot geweest is. Haar dienstbaarheid verdient het aan de vergetelheid te worden ontrukkt.

Bijlage:

Congregaties van actieve vrouwelijke religieuzen in oostelijk Zuid-Limburg van 1900 tot 1950:

1. Arme Dienstmaagden van Jezus Christus: Amstenrade (onderwijs)
2. Dienaresen van de H.Geest (Steijl): Hoensbroek (gezellenhuis), Kerkrade (ziekenhuis, tehuis oude mannen), Treebeek (onderwijs)
3. Dochters der Wijsheid (Schimmert): Hoensbroek-Lotbroek (onderwijs).
4. Dochters van Liefde (Tilburg): Heerlen (gezondheidszorg)
5. Dochters van Liefde (H.Vincentius): Bocholtz, Nuth, Rumpen (onderwijs).
6. Elisabethinnen (Aken): Kerkrade (rusthuis, kleuterschool)
7. Franciscanessen van Heythuysen: Brunssum (onderwijs), Heerlen, Heerlerbaan, Grasbroek, de Vrank, Bekkerveld (onderwijs), Schinveld (onderwijs), Eygelshoven (gezellenhuis)
8. Franciscanessen van Valkenburg: Heerlen (kweekschool)
9. Kleine Zusters van de H. Jozef: Heerlen (ziekenhuis, sanatorium, gezellenhuis), Kerkrade (huishouding seminarie Rolduc)
10. Missiezusters van het Kostbaar Bloed: Heerlen (vroedvrouwschool)
11. Oblaten van de Assumptie (Hulsberg): Merkelbeek, Voerendaal (onderwijs)
12. Ursulinen van de Romeinse Unie: Kerkrade, Bleyerheide, Chevremont, Holz, Eygelshoven (onderwijs)
13. Zusters van de H.H.Harten van Jezus en Maria: Schaesberg, Heerlerheide, Welten (onderwijs)
14. Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid (Steijl): Spekholzerheide, Terwinselen (onderwijs)
15. Zusters van het Arme Kind Jezus (Aken): Simpelveld (zwakzinnigenzorg, onderwijs)
16. Zusters van O.L. Vrouw van Tegelen: Heerlen / Molenberg, Hoensbroek, Lauradorp, Rimborg (onderwijs)

Bronnen:

— *algemeen:*

- a. Alkemade A., Vrouwen XIX. Geschiedenis van negentien religieuze congregaties, 1800-1850. 's Hertogenbosch 1966.
- b. Boselie P., Het ontstaan van de Vroedvrouwschool te Heerlen, in: *Msg* 107 (1988) 141-157.
- c. Dieteren R. o.f.m., De migratie in de mijnstreek, 1900-1935. Maastricht 1959.
- d. Gemeente-archief Kerkrade, archief van de gemeentesecretarie, nr. 3953.
- e. Heyst van A., Zusters, vrouwen van de wereld. Actieve religieuzen en haar emancipatie. Amsterdam 1985.
- f. Heyst van A., 'De kerk is mannelijk, de vrouw mag hooguit meedoen', in: 'Roemse dochters'.
- g. Katholieke vrouwen en hun beweging, Baarn 1992.
- h. Kaski-rapport 139, Over het verloop van de roepingen onder vrouwelijke religieuzen over de periode 1850-1953, Den Haag 1955.
- i. Laarhoven van J., De kerk van 1770-1970, in: *Kardinaal De Jong's Handboek van de kerkgeschiedenis*, deel V. Nijmegen 19745.
- j. Oberdorff H.J.M., Ontwikkelingen rond de verhouding tussen ziekenhuis en congregatie, in:

- Verlagboek 'De plaats van de religieuzen in de zieken- en gezondheidszorg'. Nijmegen 1967.
- k. Pius-Almanak uit de jaren 1901, 1920, 1940, 1960.
- *naar congregatie:*
- a. Ackermans G., 'Vereeniging van Vrouwen.....' Franciscanessen van Heythuysen in Nederland (1900-1975). Heythuysen 1995.
- b. Cools A. en Van de Wijperse H., Moeder Magdalena Damen en de ontwikkeling van haar congregatie in de negentiende eeuw. Heythuysen 1966.
- c. Hendriks M. o.f.m., Levensbericht van een honderdjarige. Korte geschiedenis van de congregatie 'de kleine zusters van de heilige Joseph' gesticht te Heerlen door Petrus Joseph Savelberg. z.pl. 1972.
- d. 100 jaar zusters Elisabethinnen te Kerkrade, (Kerkrade 1977).
- e. Mil van S. o.f.m., Klaar? Al honderd jaar Korte historie van het St. Clara klooster te Heerlen, z.pl. 1963.
- f. Pey R. en Sigaut M., Amélie Fristel en de eenvoudige discrete liefdadigheid. Parijs 1983.
- g. Schreurs Jac. m.s.c., Honderd jaar Ursulinen in Kerkrade 1859-1959. Kerkrade 1959.
- h. Zestien informatieve gesprekken met de gemeenten van Schaesberg en Welten van de Zusters van de H.H. Harten van Jezus en Maria, en met enkele leden van de congregatie der Kleine Zusters van de H. Jozef.
- *lokale geschiedenis:*
- a. Beutjean H.A., Schetsen uit de geschiedenis van Heerlerheide. Heerlerheide 1975.
- b. Franssen G.H., Van Sempelvei tot Sempelveld. Geschiedenis van Sempelveld. Sempelveld 1970.
- c. Goossens H.M.H., Ubach over Worms, van Overworms kwartier tot gemeente Landgraaf. z.pl. (1981).
- d. Hoen J.H.M., Vier dont ut zelf: 150 jaar geschiedenis van een parochie, Heerlerheide: Kerkbestuur van de parochie van de H. Cornelius, (1989).
- e. Meens H., Nieuwenhagen, kapel, hulpkerk, rectoraat, parochie, Nieuwenhagen 1967.
- f. Moonen W., Brunssum de eeuwen door, z.pl. (1952).
- g. Toussaint A.J., Gedenkboek Spekholzerheide, uitgegeven ter gelegenheid van het eeuwfeest der St. Martinusparochie. Spekholzerheide 1952.
- h. Trompeter Peter, Een ziekenhuis voor Kerkrade. Landgraaf 1994.
- i. Venne van de J.M., Eygelshoven gedurende acht eeuwen, 1131-1931. Eygelshoven 1931.
- j. Venne van de J.M., Win de J.Th.H. en Peeters P.A.H.M., Geschiedenis van Hoensbroek. z.pl. 1967.
- k. Wiertz F.J.M., Geloven in Schaesberg. Een beknopt overzicht van de geschiedenis van Schaesberg en vooral van zijn kerkgemeenschap, 1700-1975. Schaesberg 1975.

Noten:

1. Gerard Reve, Een eigen huis. Amsterdam 1979, 150.
2. Hier gezien als omvattend de oude gemeenten Amstenrade, Bingelrade, Bocholtz, Brunssum, Eijgelshoven, Heerlen, Hoensbroek, Kerkrade, Merkelbeek, Nieuwenhagen, Nuth, Schaesberg, Sempelveld, Ubach over Worms en Voerendaal.
3. A. van Heijst, Zusters, vrouwen van de wereld, 9.
4. Verstrek door het CBS te Heerlen.
5. Vergelijk Remigius Dieteren o.f.m., De migratie in de Mijnstreek.
6. J. van Laarhoven, De kerk van 1770-1970, 271-273.
7. G. Ackermans, 'Vereeniging van Vrouwen...' Franciscanessen van Heythuysen in Nederland (1900-1975), 26.
8. Maturus Hendriks o.f.m., Levensbericht van een honderdjarige, 15.
9. idem, 16.
10. idem, 26-27.
11. W. Moonen, Brunssum de eeuwen door, 509 en 510.
12. Jac. Schreurs m.s.c., Honderd jaar Ursulinen in Kerkrade 1859-1959, 16-20 en 24-25.
13. S. van Mil o.f.m., Klaar? Al honderd jaar ..., 10-12.
14. G. Ackermans, 'Vereeniging van vrouwen', 204.

E. RAMAKERS

VAN SECUNDIUS VAN VOERENDAAL TOT AILBERTUS VAN KLOOSTERRADE

Bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de regio Heerlen-Kerkrade, eerste tot twaalfde eeuw

Inleiding

De bewonings- en ontginningsgeschiedenis van onze regio is in zijn onderlinge relaties amper bestudeerd. In plaatselijke studies worden weliswaar regelmatig enkele opmerkingen hierover gemaakt, maar van veel samenhang is geen sprake. Een belangrijke poging tot synthese brengt J. Renes in zijn studie over de geschiedenis van het cultuurlandschap van Zuid-Limburg.¹ Hierin schetst hij een aantal belangrijke ontwikkelingslijnen, maar voor de regio Heerlen-Kerkrade biedt hij jammergenoeg wat weinig concrete gegevens.

Het volgende is een eerste, bescheiden poging de hoofdlijnen van de ontwikkeling van bewoning en ontginning te schetsen; veel vragen blijven echter open of komen nu duidelijker naar voren. Het geheel is opgezet als een literatuurstudie; ik heb geen nieuw bronnenonderzoek gedaan of archeologische opgravingsverslagen bestudeerd. De afbakening in de tijd, van de eerste tot de twaalfde eeuw, wordt door twee elementen bepaald: het begin van (vooral archeologische) gegevens bij aanvang van de Romeinse overheersing in deze streek; het eindpunt wordt bepaald door de constatering dat het landschap rond 1200 reeds in belangrijke mate de vorm gekregen heeft, die het tot de ingrijpende wijzigingen door de opkomst van de mijnbouw in grote lijnen behouden heeft.²

Romeinse tijd

De Romeinse tijd kent een bloeiperiode, die in de eerste eeuw begint en tot in de derde eeuw lijkt voort te duren. Essentieel voor de regio Heerlen-Kerkrade is de aanwezigheid van de weg van Boulogne-sur-Mer over Maastricht naar Keulen. Deze weg dateert uit de eerste helft van de eerste eeuw.³ De eerste Maasbrug in Maastricht stamt uit de eerste eeuw.⁴ Een noord-zuid-verbinding vanaf Xanten over Tudderen richting Aken is ook nog uit de eerste eeuw na Christus.⁵ De weg liep (min of meer) over de Heerenweg van Brunssum naar Heerlen.⁶ Op de kruising van beide wegen ontstond Coriovallum. Augusteisch materiaal wordt vooral gevonden rond deze kruising, iets ten noorden van de Thermen.⁷ Als belangrijkste middel van bestaan in de regio geldt de akkerbouw.⁸ Deze is geconcentreerd in de villa's of villae, de Romeinse hereboerderijen. Af en toe is er sprake van veeteelt, mogelijk schapenhouderij. Omvang en aard zijn onbekend.⁹ Daarnaast is er enige metaalindustrie. Bij het dorp Coriovallum ontwikkelden zich ambachtsplaatsen, met name oventjes voor metaalbewerking.¹⁰ Kort na het begin van de jaartelling vinden we de eerste aardewerkproductie. Binnen enkele decennia ontwikkelt deze zich tot een belangrijke bedrijvigheid. Ze is vooral bedoeld voor de regionale markt; ze bestaat tot in de tweede helft

van de derde eeuw.¹¹

Op verschillende plaatsen bestaan steengroeven (Kunradersteen; Nievelsteiner zandsteen).¹² Bij Craubeek worden de stenen voor de villa van Voerendaal gehouden.¹³ In de hele omgeving wordt veel 'Kunrader steen' als bouw materiaal gebruikt.¹⁴ Een aantal vondsten uit geheel Zuid-Limburg wijst erop, dat Nievelsteiner zandsteen voor verschillende zaken gebruikt werd: voor beelden, grafkisten en als bouw materiaal.¹⁵ Mogelijk werd incidenteel ook zandsteen uit het Aambos gebruikt.¹⁶

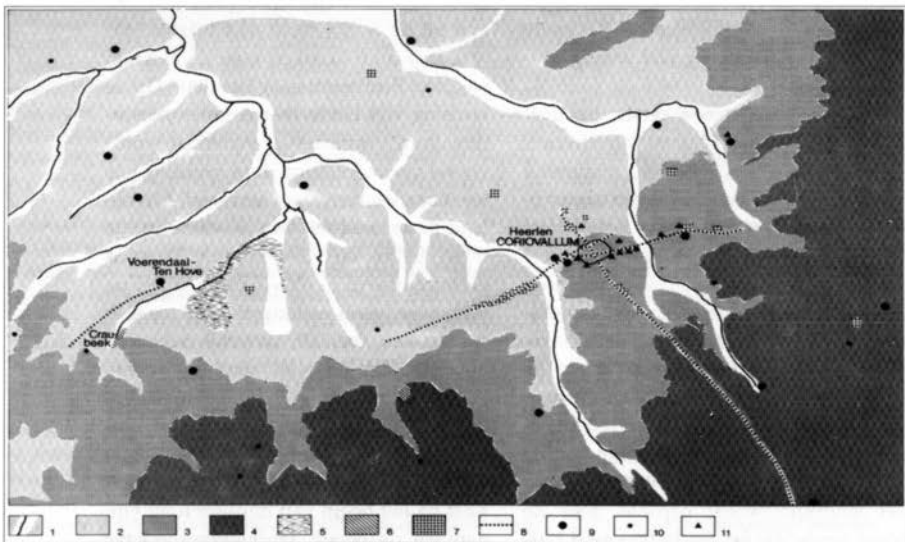
In het dal van de Worm lijkt op bescheiden schaal sprake van steenkoolwinning te zijn geweest.¹⁷ In de villae van Overste Hof en Vlengendaal zijn stukjes steenkool aangetroffen.¹⁸ In de buurt van de villa van Voerendaal zijn sporen van turfwinning gevonden.¹⁹

Coriovallum ontwikkelt zich tot een centrum, dat voor een eerste voorzienin-

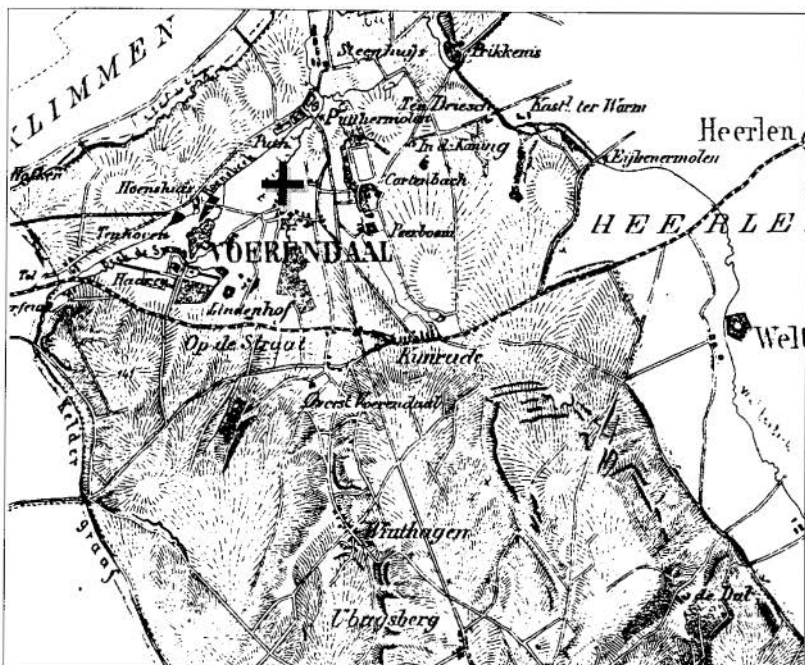
genniveau zorg draagt. In de tweede helft van de eerste eeuw wordt een 'statio' aangelegd, dat wil zeggen een omgracht terrein.²⁰ Enige tijd later (begin tweede eeuw) worden ook de thermen gebouwd, die tegen het einde van de eeuw zijn uitgebreid.²¹ Een aantal grafvondsten wijst op een redelijke welstand van delen van de bevolking.²² Later, mogelijk aan het begin van de derde eeuw, werden de thermen hersteld door M. Sattonius Iucundus, gemeenteraadslid te Xanten.²³

Rimburg is een straatdorp langs de weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen, bij de brug over de Worm. De datering van de bebouwing beslaat de gehele periode van de eerste helft van de eerste eeuw tot mogelijk aan het begin van de vierde eeuw.²⁴

De villae, in deze regio grote landbouwbedrijven, liggen verspreid in het landschap. Deze spreiding wordt in be-

De verspreiding van villa's en andere Romeinse vindplaatsen in de omgeving Heerlen-Voerendaal. Legenda: 1. beekdal 2. löss 3. löss boven 110 m 4. löss boven 140 m 5. veen 6. steengroeve 7. (graf)veld 8. weg 9. villa 10. nederzetting geen villa 11. industrie (potten- en pannenbakkerij).

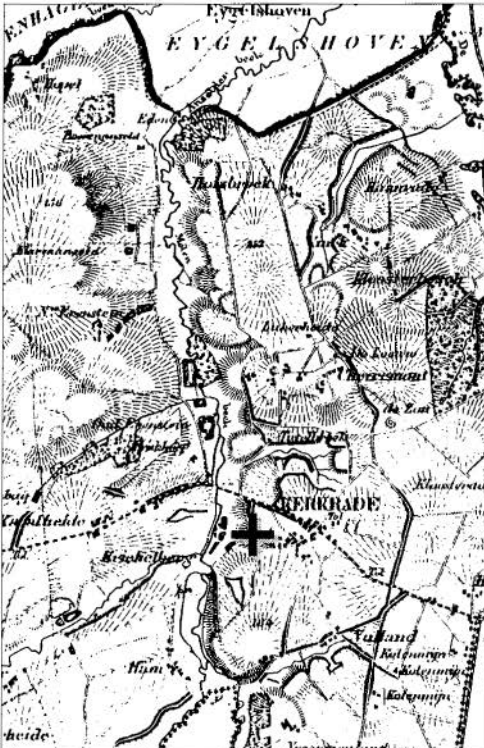
De kerk van Voerendaal en de landgoederen in de omgeving. (uit: J. Kuyper, *Gemeente-atlas van Nederland*, ± 1870)

langrijke mate bepaald door de structuur van dat landschap, dat doorsneden wordt door beekdalen. Op heuvelruggetjes tussen die dalen liggen de villa's, op enige afstand van de beek zelf. Van een primaire, rechthoekige landindeling is in Zuid-Limburg geen sprake; het landschap leverde een bruikbare indeling op.²⁵ De eerste villa's dateren al van het begin der eerste eeuw.²⁶

De villa van Voerendaal (Ten Hove) is een van vele, maar door omstandigheden is zij beter opgegraven. Er is sprake van een pre- of vroeg-romeinse voorganger; in de eerste eeuw wordt een bescheiden villa gebouwd. Rond 100 volgt een grootschalige uitbreiding. Een bewoner zou ene 'Secundius' of 'Secundio' geweest kunnen zijn: die naam is immers op een scherf aangetroffen. De

scherf dateert van eind tweede of begin derde eeuw. Bij de villa hoort een landbouwareaal van circa 150 hectare; er wordt ook gesproken van een areaal van circa 250 hectare.²⁷ Water haalden de bewoners van de villa uit het brongebied bij Craubeek, zo'n 800 meter verderop; de villa lag aan een verharde atakking van de Romeinse weg. Kleinere boerderijen zijn wel te veronderstellen, maar nog niet gevonden, tenzij Rimburg als zodanig kan gelden. Te denken valt daarbij aan satelliet-bewoning in de buurt van de villa's en in de wijde omgeving van het dorp Heerlen. Zo zijn er bij de steengroeven van Craubeek sporen van bewoning gevonden.²⁸

Vanaf het einde van de tweede eeuw loopt de betekenis van Coriovallum terug. Als oorzaak worden in het alge-

De ontginningen te Kerkrade, grotendeels geconcentreerd in de beekdalen. De kerk ligt boven het Ansteldal. (uit: J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, ± 1870)

meen een economische crisis en de eerste plundertochten van de Franken gezien. Concreet had dit een aantal gevolgen: de spitsgracht rond de statio verdwijnt; het aantal archeologische vondsten is veel geringer dan in de voorgaande periode. Voorwerpen die op luxe wijzen, zoals glas en terra sigillata, verdwijnen: tegen het midden van de derde eeuw lijken in Heerlen en Tudderden amper vondsten voor te komen.²⁹ Ook Maastricht gaat na het eerste kwart van de derde eeuw sterk achteruit, en lijkt zelfs rond het jaar 270 geheel verwoest te zijn.²⁹

Grootschalige Germaanse invallen rond het jaar 260 worden vaak genoemd

als een breekpunt in de Romeinse periode.³¹ De aard van die breuk is echter minder duidelijk dan op het eerste gezicht lijkt. In een kortstondig bestaand (258-273), zelfstandig Gallisch keizerrijk herstellen de keizers Postumus en Tetricus min of meer de rust. Ze vangen de Germanen op en nemen zelfs Franken in het leger op. Na het jaar 273 volgt het herstel van het centrale gezag, maar echt rustig is het niet, want in 275-276 vindt een inval van Franken en Alemannen plaats; dit gaat gepaard met grote verwoestingen, onder andere van Tongeren. Er is eerst sprake van een bevolkingsafname, daarna van vestiging van Germanen.³² Deze invallen hebben ingrijpende gevolgen.

In Coriovallum komen de activiteiten langzaam weer op gang.³³ In het tweede kwart van de vierde eeuw komt een 'burgus' in plaats van de oude 'statio'.³⁴ De thermen blijven in gebruik, mogelijk tot circa 330 of 400; in de directe omgeving wordt in de vierde eeuw een grote graanopslagplaats aangelegd.³⁵ Beide gebouwen liggen binnen de opnieuw uitgegraven spitsgracht en vormen de hoofdbebouwing van de burgus. Er omheen wordt een nieuwe spitsgracht aangelegd.³⁶ Er worden minder luxe-voorwerpen aangetroffen dan in de eerste eeuw, maar ten opzichte van de periode kort tevoren is weer van een stijging sprake.³⁷

In het algemeen wordt de militaire functie van de streek versterkt; men gaat over van de lijnverdediging langs de Rijn naar diepteverdediging, waarbij het gehele gebied tussen Maas en Rijn in de verdedigingsstrategie wordt betrokken. Langs de weg worden verschillende 'burgi' en 'castella' aangelegd, zoals onder meer de versterking van Maastricht.³⁸ De bewoningsgeschiedenis van Heerlen loopt door tot laat in de vierde eeuw.

De verwoesting van de villa's leidt soms tot gedeeltelijke herbouw, meestal tot het einde van het functioneren van het gebouw.³⁹ Te Voerendaal wordt aan het complex een verdedigingstoren toegevoegd, die mogelijk ook als graansilo bruikbaar was; een deel van het hoofdbouw van de villa blijft bestaan.⁴⁰ De landbouwfunctie wordt beperkt, maar blijft behouden, zeker tot het midden van de vierde eeuw; de omvang van het landbouwareaal in deze periode is onbekend.⁴¹ In de grote graanbehoefte van het Rijnleger wordt in principe vanuit Engeland voorzien, vooral door transporten over de Rijn.⁴²

De wegen blijven in gebruik. De mijlpalen uit circa 310, gevonden te Eygelshoven, wijzen hierop, evenals het herstel van de Maasbrug en bouw van het castellum te Maastricht.⁴³ Het wegdek werd waarschijnlijk nog onderhouden.⁴⁴

Het pottenbakkersbedrijf in Heerlen verdwijnt snel; van na het jaar 300 is er geen activiteit meer bekend.⁴⁵ De rijkdom van de bewoners neemt weer af; er worden minder luxe voorwerpen gevonden, maar de geldeconomie blijft bestaan.⁴⁶ De bevolking is sterk in beweging. Een deel is achtergebleven; andere bewoners trekken waarschijnlijk weg richting Frankrijk, waar het Romeinse gezag zich langer kan handhaven. Er komen 'Franken' van over de Rijn voor in de plaats. In het algemeen kan men stellen dat de omvang van de bevolking achteruitging. Rond de villa van Voerendaal verandert de aard van de bevolking na circa 350: er ontstaat op het villaterrein een Frankisch dorp, terwijl delen van het hoofdbouw nog steeds in gebruik blijven.⁴⁷

De dreigende invallen van de Goten in 406 leiden ertoe, dat de meeste Romeinse troepen naar het binnenland worden teruggetrokken.⁴⁸ Tongeren wordt verlaten. Holwerda dateert het

einde van de sterkte Heerlen eind vierde - begin vijfde eeuw; dit correspondeert met de verwoesting, die het einde van de thermen markeert. Dit moet dus min of meer het einde van het Romeinse Heerlen zijn; wat er daarna op die plek gebeurt, is onbekend. Ook het laatste stenen gebouw van Voerendaal is begin vijfde eeuw verwoest.⁴⁹ Het Frankische dorp blijft echter bestaan. Een muntvondst op de Brunsummerheide loopt over de periode 375 tot circa 410.⁵⁰

In de vijfde eeuw heeft ook de grote oost-west-weg zijn interregionale functie grotendeels verloren. Toch bleef de weg als lokale verbinding wel bestaan. De hoofdhandelsroute ging noord-zuid lopen over de Maas. Deze was echter maar een beperkt deel van het jaar bruikbaar. Taalkundig zijn er slechts weinig gegevens over de bewoningscontinuïteit beschikbaar. Voor Heerlen wordt gesteld dat er een namenkoppel Coriovalum/*Harialle bestond, waarbij een Romeinse vorm (Coriovallum), afgeleid van een Germaanse vorm ('Harialle') van een Keltische naam, bestond. De eerste vorm zou na de derde eeuw langzaam vergeten zijn. Een aantal beeknamen blijkt terug te gaan tot de Romeinse periode of eerder, zoals 'Geleen' en 'Worm'.⁵¹ Dit zou kunnen betekenen dat er in die beekdalen sprake is van enige bewoningscontinuïteit.

Frankische Tijd: vijfde tot negende eeuw

Al voor de inval van de Goten ontstaat op het villaterrein van Voerendaal een Frankische nederzetting, die tot in het begin van de achtste eeuw te volgen is.⁵² De nederzetting is overigens gedeeltelijk verschoven in de richting van de Hoensbeek. Er is een aardewerkfragment met christelijke motieven gevonden.⁵³ De woningen bestaan in principe uit houten

huizen en half-ondergrondse hutten. Iets dergelijks is het geval in de villa van Neerharen-Rekem; ook de directe omgeving van de villa van Maasbracht kent bewoning in de zevende-achtste eeuw.⁵⁴

De situatie voor de rest van de regio Heerlen-Kerkrade is zeer onduidelijk.⁵⁵ Historische bronnen ontbreken geheel en de archeologische gegevens zijn, voor zover aanwezig, uiterst fragmentarisch en moeilijk interpreterbaar. Een kort

overzicht moge dit illustreren:

- Bij de villa van Voerendaal zijn aanwijzingen voor activiteiten tot aan het begin van de tiende eeuw; bij het naburige Hoenshuis zijn sporen van bewoning vanaf rond het jaar 1000 gevonden.⁵⁶
- Een Merovingisch grafveld is aange troffen bij Simpelveld.⁵⁷
- Bij Rennemig zijn grafvondsten gedaan, onder andere een gave zevende- eeuwse stortbeker van groen glas. Ook

Op de kadastrale kaart van Brunssum, ca. 1830 is de oude strookontginning langs het straatdorp nog te herkennen.

Op de schijf gedraaide kan, verwarmingspot, olielampje en een hoorn, gedateerd 1175-1200: producten van de middeleeuwse pottenbakkersindustrie in Schinveld. Op de hoorn kon zowel signaal als melodie geblazen worden.

een Karolingische pottenbakkersoven bij Roebroek wordt vermeld.⁵⁸

– Losse Byzantijnse munten uit de zesde en zevende eeuw met enig aardewerk zijn gevonden bij Rimburch, Terwinselen en Heerlen.⁵⁹

– Enig Merovingisch aardewerk en een (mogelijk Frankische) sarcofaag in de kerk van Eygelshoven.⁶⁰ Het is niet uitgesloten dat de Anstelvallei grotendeels in cultuur gebleven is.⁶¹

– Niet nader benoemde ‘scherven’ zijn gemeld uit Brunssum en Voerendaal.⁶²

Ook de beschikbare naamkundige gegevens zijn vrij beperkt. De bewoning rond de Kaffeberg/Chèvremont onder Kerkrade kan mogelijk tot in de zesde eeuw teruggaan, omdat hier sprake is van een Romaans/Germaans namenkoppel.⁶³

Ook het voortleven van de naam Heerlen na het verdwijnen van de naam Coriovallum duidt op continuïteit in de bewoning.⁶⁴ Eygelshoven geldt, mede

vanwege de kerktoren uit de tiende of elfde eeuw en de omvang van de oude parochie, als oude nederzetting.⁶⁵

Duidelijk is dat het bosareaal weer sterk toenam.⁶⁶ Voor de gehele Nederlanden wordt aangenomen dat de bevolking tussen de zesde en de tiende eeuw toenam, maar sporen van die groei ontbreken in onze regio. Ten opzichte van het hoogtepunt in de Romeinse tijd lijkt de omvang van de bevolking lager te liggen.⁶⁷ Dit betekent in ieder geval dat de teruggang op het einde van de Romeinse tijd en meteen daarna erg sterk moet zijn geweest. Daarnaast is duidelijk dat de bevolking zeer verspreid woonde: in de directe omgeving van de kerken van Voerendaal en Kerkrade was amper sprake van een concentratie van bewoning. Zeker bij Voerendaal doet zich een opvallend verschijnsel voor: daar ligt een groot aantal belangrijke hoeven en kastelen zoals Dammerscheidt, Hoens-

huis, Ten Hove, Haren en andere, en, min of meer daartussen in, de oudste kerk. Het lijkt voor de hand te liggen te vermoeden dat het hier gaat om ontginningen door een aantal personen, zonder dat een centrale figuur, zoals de eigenaar van het allodium is aan te wijzen.⁶⁸ In dezelfde richting zou het grote aantal 'rode'-namen in de ruime omgeving, allemaal gecombineerd met een persoonsnaam, mogelijk geïnterpreteerd kunnen worden.⁶⁹ De datering van deze 'rode'-namen is echter onduidelijk, zodat vooralsnog slechts weinig definitiefs hieruit geconcludeerd kan worden.⁷⁰

Hoge middeleeuwen: negende tot twaalfde eeuw

Na de onduidelijkheden uit de voorgaande periode komt er rond het jaar 1000 verandering in de situatie. Het aantal historische en archeologische gegevens neemt sterk toe, en daarmee ook de mogelijkheid conclusies daaraan te verbinden. Uit de ruime omgeving zijn ontwikkelingen en gegevens bekend, waarvan onduidelijk is, in hoeverre ze in onze regio een rol gespeeld hebben; dat ze een rol gespeeld hebben, is zeer aannemelijk. Ik wil ze hier kort aanstippen:

- Aken is vanaf 785 keizerlijke palts.
- Maastricht is een handelsplaats met enkele belangrijke kerken, de O.L.Vrouwkerk en de St.Servaas.
- Susteren en St.Odiliënberg zijn belangrijke kloosters; Susteren was bovendien etappeplaats voor Willibrord.⁷¹
- Noormanneninvallen in 881 (Aken, Maastricht) lijken hier geen sporen na te laten.

De handel gaat in hoofdzaak niet meer in oost-west richting, maar in zuid-noord: vanaf de Middellandse zee, door het dal van de Loire en de Maas, richting Dorestad en verder. Het lijkt erop dat de

bevolking toeneemt met alle gevolgen van dien:

- uitbreiding van het gebied, dat in cultuur gebracht is.⁷²
- uitbreiding van de dorpen;
- stichting van nieuwe nederzettingen;
- bouw van versterkingen en kerken.

Wat nu precies de samenhang tussen al deze factoren is, is moeilijk aan te geven. Wederzijdse beïnvloeding heeft zeker een belangrijke rol gespeeld.

In het volgende plaats ik eerst een aantal algemene gegevens bij elkaar, gevolgd door meer specifieke gegevens over dorpen; daarna zal ik daaraan conclusies proberen te verbinden.

De aardewerkproductie te Schinveld begon circa 1050⁷³; dit is gebaseerd op vondsten van potten in een brandlaag van kasteel Valkenburg, die te dateren is in 1122.⁷⁴ Het voorbeeld voor Schinveld is in die periode vooral de productie te Andenne. De activiteit te Brunssum begint iets later; invloed vanuit Duitse productiecentra (Pingsdorf) lijkt dan te overheersen.⁷⁵ Ook in Nieuwenhagen is een pottenbakkersoven gevonden, die uit de periode rond 1100 dateert⁷⁶; bovendien zijn twee ovens uit de periode 1175-1190 bekend.⁷⁷ Uit de eerste helft van de twaalfde eeuw is ook een oven te Ubach over Worms gevonden.⁷⁸

De productie was al vroeg (rond 1100) absoluut niet alleen voor de lokale markt. Er was sprake van export op grote schaal, niet alleen naar verschillende plaatsen in de Nederlanden, zoals naar Amsterdam, Tiel, Arnhem, Middelburg, Maastricht etcetera, maar zelfs tot in Engeland en Noorwegen toe wordt Schinvelds aardewerk gevonden. De verschillende begindata zijn nog niet verklaard. De benodigde klei komt uit het dal van de Rode Beek; in Schinveld was meer brandhout beschikbaar, in Brunssum was de klei gemakkelijker bereikbaar.⁷⁹

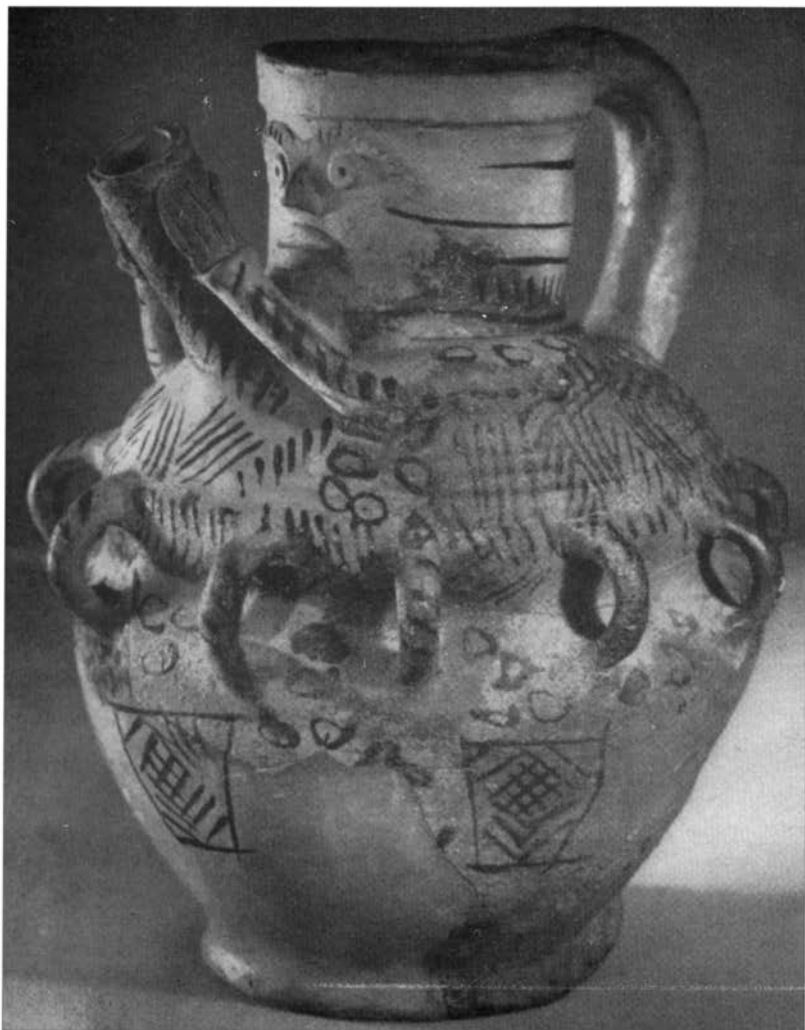

Benzenrade. Het dorp ligt aan een zijde van de beek, de natte weiden aan de overzijde van de weg. Aan de kop van het dorp het huis Benzenrade. In de verte, op de heuvel, Imstenrade. (SAH, fotocoll. nr. 12757)

De kerkelijke structuur van de regio blijkt tegen het einde van de elfde eeuw al redelijk voltooid te zijn: er bestaan parochies te Klimmen, Eyselshoven, Voerendaal en Kerkrade, kapellen te Heerlen en Welten (afhankelijk van Voerendaal), te Brunssum en Schinveld (beide afhankelijk van Gangelt); een klooster ontstaat te Kerkrade kort na 1100.⁸⁰ De historische relaties van de kerken zijn nog onvoldoende bekend om zinnige opmerkingen over de ouderdom van deze kerken te maken.

Nog tot in de twaalfde eeuw vond de

exploitatie van landbouwgronden grotendeels plaats binnen het hofstelsel, waarbij de bewoners gemeenschappelijk de grond bewerkten en waarbij bewoners, grond en bebouwing als een eenheid werden beschouwd. In de loop van de twaalfde eeuw viel dit stelsel uiteen en werden de gronden door afzonderlijke boeren bewerkt.⁸¹ Dit betekende een groei van het aantal kleinere hoeves. Dat het cultuurareaal in deze periode toenam, blijkt uit de wijziging in de pollen-neerslag.⁸² Tussen de ontgonnen gebieden liggen echter nog steeds stukken

Een merkwaardig pottenbakkersprodukt uit Schinveld: een tuitkan met gezicht, armen en in totaal 11 oren. Op de achterzijde bevindt zich een unieke diertekening. De kan dateert uit de periode 1175-1200.

bos, waar varkens (tegen betaling) eikels vraten en waar een tweespan niet doorkwam.⁸³

Heerlen wordt voor het eerst genoemd in het midden van de elfde eeuw. Het bestaat dan uit bebouwde en onbe-

bouwde grond, opstanden, waterlopen, molens, bossen en weiden; er woonden (onder meer) horigen van Udo van Toul. In Voerendaal stond de parochiekerk, in Welten en Heerlen twee kapellen.⁸⁴ Heerlen was allodiaal bezit van de moe-

der van Udo van Toul, gravin Mathilde, later van haar zoon. Deze schonk het in 1065 aan de St.Gengulfuskerk te Toul.⁸⁵ Mogelijk al voor 1087 is de schenking ongedaan gemaakt en was Heerlen weer bezit van familieleden van de schenkers, de (latere) graven van Are.⁸⁶ Deze familie was nauw verwant aan de graven van Limburg.⁸⁷ Hoe zij aan Heerlen kwamen, is onbekend.

De kapel van Heerlen heeft in 1065 als patroon Andreas, later (zeker in 1364) Pancratius. Dit wijst op invloed van de familie van Ahr-Hochstaden; in hun herkomstgebied, het Rijnland, is de Pancratiusverering veel meer verspreid.⁸⁸ Het schip, het oudste deel van de huidige kerk dateert grotendeels uit de eerste helft van de twaalfde eeuw, een deel is later in die eeuw gebouwd. Er zijn parallellen aanwijsbaar met Rolduc en de O.L.Vrouwekerk in Maastricht.⁸⁹ Tegen het einde van die eeuw is men begonnen met een westbouw, die echter niet voltooid werd of al vroeg weer verdween.⁹⁰ De kerk lijkt min of meer een prestige-object van de graven van Are te zijn, want van zoveel bewoning in de omgeving, dat er naast Voerendaal een tweede kerk nodig was, is dan nog geen sprake.⁹¹ Het landsfort komt pas een eeuw later voor (circa 1225), maar het enig bewaard gebleven gebleven gedeelte van de versterking, de Schelmentoren, dateert mogelijk nog uit de twaalfde eeuw.⁹²

Voerendaal bestaat als parochie in 1049 met twee kapellen (te Welten en Heerlen). De patroon van de parochie, Laurentius, is oud, maar zijn verering kent na 955 een nieuwe bloei.⁹³ De overige patronen uit 1049 (Vincentius, Mansuetus en Aper) wijzen alle op een sterke relatie met Udo van Toul.⁹⁴ Betekent dit dat Udo de parochie gesticht heeft? Opmerkelijk is dat de kerk tussen grote ontginningen in de westelijk helft van

het allodium Heerlen ligt en niet in het naamgevende deel van het gebied.⁹⁵ Funderingen van een oude kerk (die van 1049?) zijn weliswaar onlangs aangetroffen, maar leveren weinig op.⁹⁶

Het ontginningsdorp Benzenrade is van beperkte omvang. Duidelijk is dat er een hoeve gesticht is aan de bron van de Geleenbeek; daarbij ligt een straatdorp parallel aan de beek. Ten zuidwesten liggen nog sporen van oude strookverkevelingen in het landschap.⁹⁷ Duidelijk is dat het gebied vanuit het dal de helling op in cultuur is gebracht; de akkers worden afgesloten door een stuk hellingbos, dat niet ontginbaar is, het Imstenraderbos. Imstenrade is zelf een latere stichting, gelegen boven op de berg, tegen het bos aan. Het Imstenraderbos ligt tussen de hoeves Benzenrade en Imstenrade in. Het al eerder genoemde pollen-onderzoek bevestigt deze periodisering, hoewel de gegevens moeilijk dateerbaar zijn.⁹⁸

Zoals reeds opgemerkt is in Nieuwenhagen een pottenbakkersoven gevonden, die rond het jaar 1100 gedateerd wordt. Men kan derhalve aannemen, dat er toen al mensen woonden. Waarschijnlijk is de nederzetting vanuit Heerlen gesticht.⁹⁹

Wezenlijk voor de ontwikkeling van Kerkrade zijn twee elementen: de weg Maastricht-Keulen en de ontginningen in het Ansteldal. Zoals gezien kruiste de belangrijke Romeinse weg van Keulen naar Boulogne-sur-Mer de Worm bij Rimburch. Het is niet duidelijk hoe lang deze weg na het vertrek van de Romeinen nog heeft gefunctioneerd en in welke mate dat gebeurde. In ieder geval blijkt dat hij nog rond het jaar 900 en in 973 als 'weg van Maastricht naar Keulen' de belangrijkste verbinding was. In dat laatste jaar immers bevestigt keizer Otto II een ouder privilege betreffende de wildban tussen de Worm en de Erft,

waarbij die weg als noordgrens geldt.¹⁰⁰ Andere wegen, die voor de grensafbakening niet van belang zijn, kunnen dan wel bestaan, maar worden niet genoemd. Rond het midden van de elfde eeuw treedt er een wijziging op in deze situatie: de graven van Saffenberg duiken op in Rode. De datering van de bouw van de burcht van Rode is weliswaar onzeker, maar de stichting zal wel parallel lopen aan die van andere burchten in de omgeving.¹⁰¹ Langs die burcht is dan een deel van het handelsverkeer verlegd, namelijk het verkeer over grotere afstanden: van het gebied ten westen van de Maas naar Keulen. Lokale transporten blijven van deze tol verschoond.¹⁰² De bewaking en inning van die tol blijkt opgedragen aan de graaf van Saffenberg, die Rode als allodium bezat.¹⁰³

De herkomst van de graven van Saffenberg is onduidelijk. Onwaarschijnlijk is dat zij een jongere tak van de paltsgrafelijke familie der Ezzonen vormen en dat Adalberts vader, graaf Herman, in 1064 de positie van voogd van Kornelimünster bekleedde.¹⁰⁴ In ieder geval moet de vader van graaf Adelbert van Saffenberg, (graaf) Herman, al bezittingen in Rode gehad hebben, omdat Adelbert aangeeft dat de (eerste) parochiekerk van Kerkrade tot zijn vaderlijk erfdeel behoorde.¹⁰⁵

De parochiekerk van Kerkrade was voor 1108 verwoest door graaf Hendrik van Limburg; in 1108 werd de nieuwe kerk gewijd.¹⁰⁶ Dat die kerk een dochterkerk van Richterich is geweest, is onjuist: van een relatie met een andere kerk blijkt nergens iets.¹⁰⁷ Het Lambertus-patrocinium geeft geen duidelijke indicatie op dit gebied. De kerk ligt op geruime afstand van de burcht, bovenaan de rand van het Ansteldal, waar de bewoning geconcentreerd was.¹⁰⁸ Waarschijnlijk was het Ansteldal al vroeg na de Romeinse

periode weer bewoond.¹⁰⁹ Ook taalkundige elementen als de taalkundige relatie Kaffeberg/Chèvremont wijzen in die richting.¹¹⁰ Voor de eerste helft van de twaalfde eeuw is de ontginning van het Ansteldal voltooid, hoewel er nog ruimte is.¹¹¹ Opmerkelijk is het dat wanneer Ailbertus in 1104 op zoek is naar een goede lokatie voor zijn klooster, hij die op een hoogte bij het dal van de Worm vindt en wel vlak bij de burcht van Rode. De door hem gewenste lokatie moest aan hoge eisen voldoen: de aanwezigheid van water, hout, een steengroeve en ploegbaar land waren essentieel.¹¹²

Binnen Kerkrade blijkt een deel van de ontwikkeling van de nederzettingsstructuur van Crombach redelijk reconstrueerbaar, omdat de Annales Rodenses hier een schat aan informatie bieden. In de eerste helft van de elfde eeuw ligt er een hof (curtis) en een hofje (curticula), met in de buurt een aantal 'mans' (stukken cultuurgrond). In 1117 wordt door Kloosterrade een nieuwe curtis gebouwd, ter vervanging van de reeds bestaande. Betekent dit dat een oude hof niet meer voldeed?

Samengevat lijkt er in Kerkrade sprake van ontginningen, mogelijk reeds in de achtste eeuw. Dat zou de enkelvoudige naam Rode kunnen verklaren: andere Rode's zijn er niet in de nabije omgeving. Er wordt bij die ontginningen een kerk gesticht met een 'eigentijds' patrocinium, Lambertus. De heer vestigt zich in de burcht van Rode, waarlangs ook de hoofdweg Maastricht-Keulen verlegd wordt. Met steun van de graaf van Saffenberg sticht Ailbertus in 1108 een klooster, dat zich tot Saffenbergs, later Limburgs familieklooster ontwikkelt.¹¹³

De parochie Eyselshoven met een St.Jan de Doper-patrocinium heeft als omvang gehad Eyselshoven, Ubach over Worms, Rimburg, Marienberg, Scherpen-

seel. Mogelijk behoorde het tot het predium Richterich.¹¹⁴ St. Jan de Doper komt in Keulen veel voor.¹¹⁴ Het oudste deel van het gebouw wordt gedateerd in de elfde eeuw of eerder.¹¹⁶

Brunssum behoorde (met Schinveld), waarschijnlijk tot 1228, tot Gangelt, daarna is het afgesplitst en overgegaan naar Valkenburg.¹¹⁷ Gangelt, dat in 1028 tot de paltsgraaf behoorde en als oud koningsgoed geldt, was toen in bezit van de heren van Heinsberg-Valkenburg; het werd in 1144 door de keizer ingetrokken, maar later blijkbaar aan hen teruggegeven.¹¹⁸ Langs een beek ontstond een straatdorp. Haaks op de straat een strookvormige verkaveling, die als bewijs geldt voor deze systematische wijze van ontginning.¹¹⁹ Even buiten het dorp liggen de twee belangrijkste productiecentra voor aardewerk in Brunssum, Oeloven en Engelsbroek.¹²⁰ Het kasteel is ooit verplaatst.

In 1150 schenkt Theodericus van Heerlen zes bunder land, gelegen bij de kerk van Brunssum, aan het klooster te Rode: Brunssum had toen dus al een kerk.¹²¹ Deze was afhankelijk van Gangelt; patroon is St. Gregorius. De kerk lag halverwege het dorp, op een oude wegkruising.¹²²

Archeologische vondsten in de kerk van Klimmen wijzen op het bestaan van een oude zaalkerk, die mogelijk rond het jaar 1000 te dateren is.¹²³ Klimmen behoorde met Meerssen tot de goederen, die Gerberga in 968 aan Reims schonk. Het moet toen derhalve reeds bestaan hebben.

Besluit

De bovenstaande notities zijn een bescheiden poging enige lijn te ontdekken in de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van de regio Heerlen-Kerkrade. Een aantal van de noodzakelijk geachte gegevens ontbreken, zoals gegevens over de ouderdom en status van vele hoeven. Voor zover er archeologische gegevens beschikbaar zijn (de villa van Voerendaal; de thermen van Heerlen) ontbreekt vooral nog een interpretatie, waarbij de relatie met andere plaatsen duidelijk wordt. Voor de vroeg- en hoog-middeleeuwse periode lijken voldoende gegevens over bewoning en begraving te ontbreken; de beschikbare gegevens zijn uiterst fragmentarisch.

Bij alle onduidelijkheid en onzekerheid is één zaak wel duidelijk geworden: er is nog veel te bestuderen in onze regio.

Noten:

1. J. Renes, De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap (= Maaslandse Monografieën, groot formaat 6), Assen 1988. Zonder deze studie was deze tekst niet mogelijk geweest.
2. Vgl. de vooraankondiging van het onderzoek van R.H.P. Proos, De Vroege Middeleeuwen in het Maasdal, in: *AiL*, afl.64 (juli 1995) 17-21, dat echter beperkt wordt tot het Maasdal zelf. Zijn kaarten zijn overigens voor de regio Heerlen-Kerkrade moeilijk leesbaar, omdat de meeste beken, die als referentiekader dienen, weggevalen zijn. Zie ook: K. Flehn, Die Kulturlandschaft in der Euregio Maas-Rhein. Entwicklungsphasen nach 1250 - Reliktypen - angewandte historisch-

geographische Kulturlandschaftsforschung, in: *Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande. Regionale Befunde und raumübergreifende Perspektiven*. Georg Droege zum Gedenken (= Veröffentlichung des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande, Bonn), Keulen 1994, 28. Een overzicht van de archeologische gegevens in de voormalige Kreis Geilenkirchen-Heinsberg geeft: W. Piepers, *Archäologie im Kreis Heinsberg. I: Bodendenkmäler und Funde im ehemaligen Kreis Geilenkirchen-Heinsberg (= Schriftenreihe des Kreises Heinsberg 5)*, Heinsberg 1989, passim.

3. W.J.H. Willems, *Archeologische kroniek van*

- Limburg over 1984, in: PSHAL 121(1985) 168-169; H.J. Putker, De weg Boulogne-Keulen op Nederlands grondgebied, in: Langs de weg. De Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen: verkeersader voor industrie en handel. Villa rustica: het Romeinse boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied, Heerlen/Maastricht 1987, 25. Voor de Romeinen in de aangrenzende Duitse gebieden: H.G. Horn (ed.), Die Römer in Nordrhein-Westfalen, Stuttgart 1987.
4. R. de la Haye, De Maas over. 2000 jaar vaste oeververbindingen in Maastricht, (= Vierkant Maastricht 4), Maastricht 1984, 12.
 5. Datering van de brug over Rode Beek in hoofdweg Tudderden-Maastricht: eerste helft eerste eeuw, volgens J.A.C. van Honthem, De Romeinse verbindingsweg Tüddern/Maastricht, in: Sittard, uit bronnen geput, I, Sittard 1993, 6-8; hij noemt de weg naar Heerlen een aftakking, 13; vgl. W. Piepers, Archäologie, 104-110. Eggen noemt de weg pre-Claudisch met een nieuw wegdek rond 40-50 n.Chr.: H.J. Eggen, Romeins Heerlen, in: LvH 39 (1989), 30.
 6. Graf met muntvondst langs deze weg: W.J. van Riel, De Brunsummerheide in historie en prehistorie, in: Natuurhistorisch Maandblad 56 (1967), 116, naar: A. Beaujean, Heksenberg's verleden, in: LvH 8 (1958), 8-10. A. Beaujean, Heerlerheide door de eeuwen heen, in: Jubileumboek 1950-1960 Het Land van Herle, Heerlen 1961, 75.
 7. H.J. Eggen, Romeins Heerlen, in: LvH 39 (1989), 55. Ook de vondsten van Keltische munten bij de wegwijzing wijzen op deze vroege periode: N. Roymans en W. van der Sanden, Celtic coins from the Netherlands and their archaeological context, in: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (= Berichten ROB) 30 (1980), 173-254, vooral 186, 216, 228, 247.
 8. Het gebied diende vooral als graanschuur voor het Rijnleger: A. van Doorselaer, De Romeinen in Nederland, in: Algemene geschiedenis der Nederlanden (= AGN) I, Bussum 1981, 67.
 9. C.R. Janssen, On the late-glacial and post-glacial vegetation of South-Limburg (Netherlands), Amsterdam 1960, p.104; Van Doorselaer, Romeinen, p.68, maar zonder specifieke regio. J.H.F. Bloemers, Acculturation in the Rhine/Meuse basin in the Roman period: a preliminary survey, in: Roman and native, p.178-183, plaatst de veeteelt vooral ten noorden van de grote rivieren op basis van het veelvuldig voorkomen van huizen met stallen, vooral in de tweede en de derde eeuw.
 10. W.J.H. Willems, Kroniek 1984, in: PSHAL 121 (1985), 168-169 voor de vondst van enkele smeltkroesjes; J. Gielen, Romeinse vondsten op het terrein van het voormalige St.Jozefziekenhuis te Heerlen, in: LvH 20 (1970), 127, met gegevens over bronsbewerking.
 11. Een overzicht van de dateringen van de verschillende pottenbakkersovens in Heerlen: J.K. Gielen, Aardewerk uit Heerlen. Productie en datering, in: Langs de weg, 90-91. De oudste oven dateert hij vroeg in de eerste eeuw na Christus.
 12. Vgl. H.J. Eggen, Romeinse kalksteenwinning in Zuid-Limburg, in: Natuurhistorisch Maandblad 77 (1988), 203-204.
 13. W.J.H. Willems, De grote villa van Voerendaal, in: Langs de weg, 49; vgl. W.J.H. Willems en L.I. Kooistra, De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1986, in: Archeologie in Limburg (= AiL), afl.32 (mei 1987), 36.
 14. Zie voor een kort overzicht o.a. L. van Hommerich en F. Welters, Gedenkboek Voerendaal, Heerlen [1949], 14-16. Voor het bouw materiaal (Kunradersteen; kolenzandsteen uit het Wormdal) van de villa van Overste Hof: P. Peters, Romeinse villa bij Overstenhof, Schaesberg, in: PSHAL 58 (1922), 104-105.
 15. J.H.F. Bloemers, Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1971-1972, in: PSHAL 109 (1973), 44; H. Stoepker (red.), Archeologische kroniek van Limburg over 1988 en 1989, in: PSHAL 126 (1990), 235-237 voor een derde-eeuws beeld van deze steen te Rimborg. Een grafkist van Nivelsteiner zandsteen, gevonden in Stein, Havenstraat, gedateerd eind tweede-begin derde eeuw, nu in het Bonnefantenmuseum, Maastricht. T.A.S.M. Panhuysen, Maastricht, centrum van provinciaal-Romeinse beeldhouwkunst, in: Romeinse sculptuur uit Zuid-Limburg, (Maastricht 1993) vermeldt in het Bonnefantenmuseum te Maastricht beelden uit Maastricht, Geleen en Grevenbicht. Als bouwsteen bij de villa van Overste Hof: Peters, in: PSHAL 58 (1922), 105.
 16. De grafkisten, gevonden aan de Voskuilenweg, zijn van een steensoort die te vinden is in het Aambos: P. Peters, Romeinse vondsten te Heerlen (Coriovallum). Vier zandstenen aschkisten, in: Msg 40 (1920), 52. Hierin werden de flesjes in de vorm van druiventrosjes gevonden, waarschijnlijk daterend uit de derde eeuw.
 17. Stoepker, Kroniek 1988 en 1989, in: PSHAL 126 (1990), 206 over het gebruik van steenkool van onbekende herkomst in Heerlen in de tweede eeuw.
 18. P. Peters, in: PSHAL 58 (1922), 117-118.
 19. W.J.H. Willems, De Romeinse villa van Voerendaal, opgraving 1985, in: AiL, afl.28 (juni 1986), 147.
 20. Volgens H.J. Eggen, Romeins Heerlen, in: LvH 38

- (1988), 134 (ook in: LvH 39 (1989), 55-56) dateert de eerste gracht in of kort na de tweede helft van de eerste eeuw; ze is dichtgeworpen kort na 160.
21. W. Marres en J.J.F.W. van Agt, De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, V: De provincie Limburg, derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht, afl.1, 's-Gravenhage 1962 (reprint Arnhem 1972) (= Monumenten Zuid-Limburg I), 22, geeft als begin: 50 n.Chr. De thermen lijken op die van Xanten, die begin tweede eeuw gedateerd worden. H.J. Eggen, Een verandering in de Romeinse badcultus?, in: AiL, afl.52 (juli 1992), 98-99, noemt een datering tussen 122 en 143 en een verbouwing rond 200.
 22. Sarcofaag van Simpelveld, horend bij de villa van Vlegendaal: Monumenten Zuid-Limburg I, 20. Peters, Vondsten, in: Msg 40 (1920), 51-57. Vgl. voor de welstand ook Eggen, Romeins Heerlen, in: LvH 39 (1989), 53-54.
 23. J.E. Bogaers, Marcus Sattorius Iucundus, in: LvH 7 (1957), 52 dateert de restauratie voorzichtig na 260. Vgl. Monumenten Zuid-Limburg I, 246. Gezien de ontwikkeling van Heerlen is dit weliswaar niet uitgesloten, maar wel vrij onwaarschijnlijk. Eggen (mondelinge mededeling) suggereert een datering aan het begin van de eeuw, hetgeen voorsnog beter lijkt te passen in de gehele chronologie. Een goed gedocumenteerde bouwgeschiedenis van de thermen is zeer wenselijk.
 24. J.T.J. Jamar, Das römische Dorf an dem Übergang der römischen Staatsstraße über die Wurm bei Rimbürg, in: W. Piepers, Archäologie, 113-118, 577-579; J.H.F. Bloemers, Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1969-1970, in: PSHAL 107-108 (1971-1972), 59-61; J. Gielen, Romeinse grafvondsten te Rimbürg, in: LvH 20 (1970), 91-96; J.H.F. Bloemers, Twenty-five years ROB research in Roman Limburg, in: Berichten ROB 23 (1973), 250-252.
 25. C.H. Edelman en B.E.P. Eeuwens, Sporen van een Romeinse landindeling in Zuid-Limburg, in: Berichten ROB 9 (1959), 49-67 (kaarten op p.50 en 54). Voor de regio Heerlen-Kerkrade hebben zij weinig sporen. Commentaar hierover bij J. Renes, Geschiedenis, 38-39; over de verspreiding van de villae in het landschap: W.J.H. Willems, De grote villa van Voerendaal, in: Langs de weg, 50 met een kaartje van de verspreiding van villa's een dergelijke in de omgeving van Voerendaal-Heerlen.
 26. Zo de villa van Kaalheide: H. Brunsting, Verslag van de opgraving van een Romeinse villa te Kerkrade (Krichelberg-Kaalheide), in: Berichten ROB 1 (1950), 5-6, waar een houten voorganger uit de eerste eeuwesignaleerd wordt. Ook Voerendaal heeft een pre-Romeinse voorganger: W.J.H. Willems, Villa, in: Langs de weg, 46.
 27. Respectievelijk J.W.H. Willems, Villa, in: Langs de weg, 49-50, en M.E.Th. de Groot, Villa rustica: het boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied, in: idem, 85. Enerzijds is er sprake van het (geografisch) maximale areaal, anderzijds van een inschatting met inachtneming van woeste grond en dergelijke.
 28. J.W.H. Willems, Villa, in: Langs de weg, 49; J. Gielen, Romeinse woning aan de Nobelstraat te Heerlen, in: LvH 20 (1970) 123-125.
 29. H.J. Eggen, De derde eeuw in Zuid-Limburg, in: AiL, afl.40 (juni 1988), 213; Eggen, Romeins Heerlen, in: LvH 39 (1989), 53-58.
 30. T.A.S.M. Panhuysen, Maastricht, centrum, ongepagineerd; T.A.S.M. Panhuysen, Wat weten we over de continuïteit van Maastricht?, in: Sint Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste Christendom in het Maasland (= Kunst en Oudheden in Limburg 28), Borgloon-Rijkkel 1986, 126, 136, 139.
 31. Vgl. muntvondst op het terrein van een villa in Bocholtz met munten tot circa 260: Willems, Kroniek 1984, in: PSHAL 121 (1985), 174-175. De Alemannen staken onder andere bij Keulen de Rijn over: Van Doorselaer, Romeinen, in: AGN I, 82.
 32. A. van Doorselaer, Romeinen, in: AGN I, 84; Monumenten Zuid-Limburg I, 17. In de noordelijke spitsgracht te Heerlen zijn munten gevonden van de Gallische keizer Tetricus (+273), zie: Berichten. Vondsten, in: LvH 25 (1975) 119-120. J.T.J. Jamar en J.P.A. van der Vin, A hoard of late Roman coins from Heerlen, in: Berichten ROB 26 (1976) 169-174 dateren de collectie tussen 290 en 310, maar ze geven aan dat het moeilijk is de vondstomstandigheden en de datering met elkaar in overeenstemming te brengen. Ze geven geen verklaring voor het ontbreken van munten van na 273 in deze collectie. Over de datering van dergelijke vondsten vergelijk men H.H. Horn, Das Leben im römischen Rheinland, in: Horn, Römer, 306-308.
 33. H.J. Eggen, Romeins Heerlen, in: LvH 39 (1989), 57-58, periode V. Opmerkelijk is dat Maastricht na het jaar 270 volgens T.A.S.M. Panhuysen, Continuïteit, in: Sint Servatius, bisschop, 126, 136 en 139, amper meer iets voorstelt tot het herstel rond 330.
 34. H.J. Eggen, Romeins Heerlen, in: LvH 39 (1989), 58.
 35. H.J. Eggen, Verandering, in: AiL, afl.52 (juli 1992), 98, geeft als einddatum circa 330, gebaseerd op nog niet gepubliceerd onderzoek in de opgravingsverslagen. Hij houdt de mogelijkheid open dat het gebouw daarna voor andere doelen is gebruikt (persoonlijke mededeling). Vgl.: J.E.

- Bogaers, Militaire en burgerlijke nederzettingen in Romeins Nederland, in: *Honderd eeuwen Nederland, 's-Gravenhage* 1959, 159. Monumenten Zuid-Limburg I, 22, dateert de verwoesting rond de jaren 400-425. Voor de graanopslagplaats zie H.J. Eggen, *Twee horrea in Heerlen*, in: *AiL*, afl.45 (sept.1990), 314; afl.46 (dec.1990), 329.
36. Monumenten Zuid-Limburg I, 21; H.J. Eggen, *Romeins Heerlen*, in: *LvH* 38 (1988), 133-134 dateert de tweede gracht eerste helft vierde eeuw (rond 330?). De vondst van de Tetricusmunten (uit 273; zie boven) in de gracht maakt de datering niet duidelijker.
 37. H.J. Eggen, *Romeins Heerlen*, in: *LvH* 39 (1989), 56-58.
 38. Vooral bekend ten westen van Tongeren: Van Doorselaer, *Romeinen*, in: *AGN* I, 86 (kaart), 89. Vgl. J. Mertens, *De weg Boulogne-Keulen* op Belgisch grondgebied, in: *Langs de weg*, 20-21 (met kaart). Kaartjes ook in H.H. Horn, *Römer*, p.83 (circa 270), 88 (circa 300), 98 (tweede helft vierde eeuw), 103 (begin vijfde eeuw). De ommuring van het castellum Maastricht is gedateerd in 333 n.Chr.: T.A.S.M. Panhuysen, *Continuïteit*, in: *Sint-Servatius, bisschop*, 1986, 129; vgl. H.J. Eggen, *Romeins Heerlen*, in: *LvH* 38 (1988), 135. Zie ook: W.J.H. Verwers, *Het grafveld in de Pandhof van de Sint-Servaas te Maastricht*. Een voorlopig verslag, in: *Munsters in de Maasgouw*. Archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg. Bundel aangeboden aan pater A.J. Munsters m.s.c. bij zijn tachtigste verjaardag, Maastricht 1986 (*Werken LGOG*, 9), 64 en passim.
 39. Van de meeste villa's wordt gesteld dat ze tegen het midden van de derde eeuw verwoest en verlaten zijn. De villa van Voerendaal is voornamelijk een uitzondering.
 40. H. Stoepker (red.), *Archeologische kroniek van Limburg over 1987*, in: *PSHAL* 124 (1988), 415.
 41. W.J.H. Willems, *An officer or a gentleman? A late-Roman weapon-grave from a villa at Voerendaal (NL)*, (= *Overdrukken ROB* 344), Amersfoort 1989, 143. Vgl. W. Groenman-van Waateringe, *The disastrous effect of the Roman occupation*, in: R. Brandt and J. Slofstra ed., *Roman and Native in the Low Countries. Spheres of interaction*, (= *BAR International Series* 184), Oxford 1983, 147-157. Vgl. ook de iets afwijkende fasering door Proos, 19.
 42. W.J.H. Willems, *Das Rhein-Maas-Delta als Grenzgebiet vom 3. bis zum 8. Jahrhundert*, (= *Overdrukken ROB* 362), Amersfoort 1990, 38 en 40.
 43. Aanwezig in het Thermenmuseum, Heerlen; H.J. Putker, *De weg Boulogne-Keulen* op Nederlands grondgebied, in: *Langs de weg*, 25. De fragmenten zijn in de kerk van Eygelschoven gevonden; het is niet bekend waar ze in de Romeinse tijd stonden. Ook de oorspronkelijke versie van de Peutingerskaart met de vermelding "Cortovallo" dateert waarschijnlijk uit deze periode: E. Weber, *Tabula Peutingeriana*. Codex Vindobonensis 324. Kommentar, Graz 1976, 22-23.
 44. H. Stoepker, *Kroniek 1988 en 1989*, in: *PSHAL* 126 (1990), 244-245, vermeldt de vondst van een mogelijk post-romeins wegdek bij Voerendaal.
 45. J. Gielen, *Aardewerk*, in: *Langs de weg*, 90.
 46. H.J. Eggen, *Romeins Heerlen*, in: *LvH* 39 (1989), 54 en 56-58.
 47. Het graf van een echtpaar (begin vierde eeuw) in Voerendaal kan mogelijk geduid worden als graf van een burger, die eigenaar van de villa was. De man werd begraven met jachtwapens. Willems, *Officer*, p.143, 151-152.
 48. A. van Doorselaer, *Romeinen*, 98.
 49. Zie onder andere W.J.H. Willems en L.I. Kooistra, *Villa 1986*, in: *AiL*, afl.32 (mei 1987), 37; W.J.H. Willems, *Villa*, in: *Langs de weg*, 50.
 50. W.J. van Riel, *Brunssumerheide*, 117.
 51. Voor 'Heerlen': P.L.M. Tummers, *Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen*, Assen 1962, 14-18. Vgl. ook: A. Greule, *Gewässernamen*, (= *Geschichtlicher Handatlas der Rheinlande*, Beiheft X/3), Keulen 1992, 6-8.
 52. W.J.H. Willems en L.I. Kooistra, *Villa 1986*, in: *AiL* afl.32 (mei 1987), 38; W.J.H. Willems, *Villa*, in: *Langs de weg*, 50.
 53. H. Stoepker, *Kroniek 1987*, in: *PSHAL* 124 (1988) 416-417. Voor de datering (begin vijfde eeuw): W. Dijkman, *La terre sigillée décorée à la molette à motifs chrétiens dans la stratigraphie maas-trichtoise (Pays-Bas) et dans le nord-ouest de l'Europe*, in: *Gallia*, 49(1992), 155 en 165 (type Chenet 186). Een iets latere datering (midden vijfde eeuw) in: W.J.H. Willems, *De Romeinse villa te Voerendaal*. Opgraving 1987, in: *AiL*, afl.37 (sept.1988), 146. Vgl. M. de Grooth en J. van Honthem, *Een bronzen ring met Christusmonogram uit Schimmert*, in: *AiL*, afl.56 (juli 1993), 24-26 (gedateerd circa 350-450). Over christelijke vondsten in het Rijnland: H.G. Horn, *Leben*, in: H.G. Horn (ed.), *Römer*, 287-294.
 54. Resp. G. De Boe, *Bewoning rond de villa te Neerharen-Rekem (B)*, in: *Langs de weg*, 51-54; R.M. van Dierendonck, L.J.F. Swinkels, W.J.H. Willems, *Rijke hereboeren uit Maasbracht*, in: *idem*, 62-64.
 55. Een overzichtkaart van de bekende zevende-eeuwse grafvelden bij R.H.P. Proos, 20, fig.4. Een van de weinige, recent onderzochte plaatsen in de nabijheid is Haagsittard. Haagsittard heeft

- bewoning (sporadisch) vanaf de zevende eeuw, met een sterke groei in de twaalfde; in de veertiende eeuw verdwijnt het dorp. H. Stoepker (red.), *Archeologische kroniek van Limburg over 1990*, in: PSHAL 127 (1991), 258-263, vooral 263; H. Stoepker, *Haagsittard*, in: *Sittard I*, 39-48.
56. H. Stoepker (red.), *Archeologische kroniek van Limburg over 1986*, in: PSHAL 123 (1987) 232, 235; ook: W.J.H. Willems en L.J. Kooistra, *Villa 1986*, in: *AIL*, afl.32 (mei 1987), 36.
57. J. Ypey, *De verspreiding van vroeg-middeleeuwse vondsten in Nederland*, in: *Berichten ROB* 9(1959), 112: aan de weg Simpelveld-Spekholzerheide.
58. J. Ypey, *Verspreiding*, in: *Berichten ROB* 9(1959), 104, is vrij vaag; W.J. de Boone, *De Franken*, in: *Limburg's Verleden (= LV I, (Maastricht 1960), 180 en afb.*; A. Beaujean, *Heerlerheide door de eeuwen heen*, in: *Jubileumboek*, 75. Een tot 1-3-1979 bijgewerkte versie van de kaart van Ypey verscheen in: D.P. Blok, *Hoofdlijnen van de bewoningsgeschiedenis*, in: *AGN I*, 148.
59. Rimburch, munt van Justinianus I, 527-565: W.J. de Boone in: *LV I*, 172 en 186, pl.XVI. J. Ypey, *Verspreiding*, 111, noemt een Franksisch grafveld. Terwilsen-Spekholzerheide, munt van Focas (602-610): J. Ypey, *Verspreiding*, 106 (noemt ook aardewerk); W.J. de Boone, in: *LV I*, 172 en 181, pl.XVI. Heerlen, munt van Constans II (659-668): W.J. de Boone, in: *LV I*, 180.
60. W.J. de Boone, in: *LV I*, 178 ("fragment van een wsch. frankische sarcophaag"). Zie ook *Monumenten Zuid-Limburg I*, 137, waar de sarcophaag van een vraagteken wordt voorzien.
61. C.R. Janssen, 40-41.
62. W.J. de Boone, in: *LV I*, 187.
63. P.L.M. Tummers, *Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen*, 54-55. Over de plaatsnaam Kolmont: idem, 55-56.
64. P.L.M. Tummers, *Romaans*, 14-18; vgl. R.H.P. Proos, 17 (fig.1), 19-20.
65. *Monumenten Zuid-Limburg I*, 137.
66. C.R. Janssen, 80-84 en 107.
67. D.P. Blok, *Hoofdlijnen*, in: *AGN I*, 144-152; vgl. J. Renes, *Geschiedenis*, 59, die Zuid-Limburg in de vroege middeleeuwen 'dunbevolkt' noemt, en: *Atlas van Nederland*, dl.2: *Bevolkingsgeschiedenis*, 's-Gravenhage 1984, 5-8.
68. Voor ontwikkelingen in Noord-Brabant zie: F.C.W.J. Theuvs, *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen*, Amsterdam 1988, passim, vooral 302-304.
69. Deze suggestie voor Sittard en omgeving: S. Corsten, *Die Herren von Sittard*, in: *Sittard I*, 78-79; vgl. J. Renes, *Geschiedenis*, 67.
70. Een overzicht van rode-toponiemen met persoonsnamen bij: H.P.M. Hilligers, *Heerdgang in Zuidelijk Limburg. Een vorm van extensieve beweiding in verleden, heden en toekomst*, *Maas-tricht* 1993, (= *Publicatie van het Natuurhistorisch genootschap in Limburg*, reeks XL, aflevering 1), p.153-154, tabel 7.6: Benzenrade (1281 Valbenoit): Bentso = Bandhart/Bandmar of Benzo = Bernizo = Bernhard/Bernulf. Bingenrade (1268 reg.Aken): Bingo. Haanrade (1119 AR): Hago = Hagabald/Hagabert; evt. hagan = bosje. Imstenrade (1386, LvH 1959,115): Emiso/Imiso. Kunrade (veertiende eeuw): Konno = Konrad.
71. De relatie van Willibrord met Limburg: H. Halbertsma, *St.Willibrord en het bisdom Tongeren*, in: *Munsters in de Maasgouw*, vooral 125-132. De parochie Merkstein heeft een Willibrord-patrocinium. Dat de parochie in de negende eeuw bestaan zou hebben, zoals Kaymer nog aangeeft (R. Kaymer, *Herzogenrath. Die Baugeschichte von Burg und Stadt mit den eingemeindeten Orten Kohlscheid und Merkstein*, in: *Heimatblätter des Kreises Aachen* 39 (1983), Lief.3-4; 40 (1984), Lief.1, 23 en 68), is onder meer weerlegd door Kahlen: L. Kahlen, *Beiträge zur Geschichte von Merkstein*, (Merkstein 1950), 15. Dit laat het patrocinium echter onverlet. Ook van activiteiten van andere personen is geen spoor terug te vinden: vgl. M. Werner, *Zur Rolle des fränkischen Adels bei der Stiftung von Kirchen und Klöster im mittleren Maasgebiet*, in: *Sint Servatius, bisschop*, 97-124.
72. Vgl. C.R. Janssen, 104.
73. J.A. Brongers, *Ceramological investigations into medieval pottery produced at Schinveld*, in: *Berichten ROB* 33 (1983), 381-383 en 386-387. Algemeen over de aardewerkproductie: A. Bruijn, *De middeleeuwse pottenbakkerijen in Zuid-Limburg (Nederland)* (= *Publicaties van het provinciaal Gallo-romeins museum te Tongeren*, 9), Tongeren 1965 (ook gepubliceerd in: *Mededelingenblad vrienden van de Nederlandse ceramiek*, afl.49 (sept.1966), 1-59); A. Bruijn, *Die mittelalterliche Töpferindustrie in Brunsum*, in: *Berichten ROB* 9 (1959), 139-188; A. Bruijn, *Die mittelalterliche keramische Industrie in Schinveld*, in: *Berichten ROB* 10-11 (1960-1961), 462-507.
74. J.G.N. Renaud, *Over de bouwgeschiedenis van het kasteel van Valkenburg. Verantwoording van een tussenbalans*, in: PSHAL 120 (1984), 285-286; S. Corsten, *Die Herren von Valkenburg* (ca.1000-1364), in: idem, 168.
75. J.A. Brongers, *Investigations*, in: *Berichten ROB* 33 (1983), 387.

76. A. Bruijn, Een middeleeuwse pottenbakkersoven te Nieuwenhagen, Limburg, in: Berichten ROB, 15-16 (1965-1966) 169-183, vooral 177 en 183.
77. A. Bruijn, Een middeleeuwse pottenbakkersoven te Nieuwenhagen, Limburg, in: Berichten ROB, 15-16 (1965-1966) 169-183, vooral 177 en 183 en Vondstmelding: AiL, afl.32 (mei 1987), 28.
78. J.A. Brongers, Investigations, in: Berichten ROB 33 (1983), 380 en 410.
79. J.A. Brongers, Investigations, in: Berichten ROB 33 (1983), 387.
80. Voor een kaart van de parochie-indeling: C. Damen, Studies over Heerlens oudste kerkelijk verleden, in: LvH 5 (1955), 117.
81. J. Renes, Geschiedenis, 75; J.C.G.M. Jansen en W. van de Westeringh, Dat ging over zijn hout. Overmatig gebruik van bossen in het zuiden van Limburg van de hoge middeleeuwen tot in de 20ste eeuw, in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, 28 (1983), 20-21.
82. Zo bewijst C.R. Janssen, 104. Bij pollen- of stuifmeel-onderzoek wordt nagegaan van welke planten stuifmeel aangetroffen wordt in bijvoorbeeld veenresten. Dit geeft aanwijzingen over de begroeiing en, op langere termijn, over wijzigingen in de begroeiing. Een probleem is dat aan de resultaten van dergelijk onderzoek moeilijk exacte dateringen kunnen worden toegekend.
83. Annales Rodenses, sub anno 1104. Over het bosgebruik: J.C.G.M. Jansen en W. van de Westeringh, passim.
84. Vgl. E. Ramakers, Heerlen in de late middeleeuwen, in: PSHAL 122 (1986), 8-9. Over dergelijke opsommingen: J.C.G.M. Jansen en W. van de Westeringh, 20-21.
85. Over de reden van deze schenking onder andere: A. Haverkamp, Die Städte Trier, Metz, Toul und Verdun: Religiöse Gemeinschaften im Zentralitätsgefüge einer Städtelandschaft zur Zeit der Salier, in: Die Salier und das Reich, Band III: Gesellschaftlicher und ideengeschichtlicher Wandel im Reich der Salier, Sigmaringen 1991, 177.
86. E. Ramakers, Heerlen, 10-12; U. Bader, Geschichte der Grafen von Are bis zur Hochstadenschen Schenkung (1246), Bonn 1979 (= Rheinisches Archiv 107), 44-45 en 70-72. Over het optreden van grafelijke families in de regio: R. Schieffer, Die Zeit der späten Salier (1056-1125), in: Rheinische Geschichte, Band I-3: Hohes Mittelalter, Düsseldorf 1983, 157-165.
87. U. Bader, 12-15.
88. Over het voorkomen van Andreas als patroon in het aartsbisdom Keulen: L. Korth, Die Patrocinen der Kirchen und Kapellen im Erzbistum Köln, Düsseldorf 1904, 14-15; over Pancratius: idem, 167-168. Vgl. E. Ramakers, Heerlen, 26-28.
89. Monumenten Zuid-Limburg I, 240; vgl. E. den Hartog, Romanesque architecture and sculpture in the Meuse valley, Leeuwarden 1992 (= Maaslandse monografieën, groot formaat, 8), 61.
90. Monumenten Zuid-Limburg I, 240-241.
91. Vooral graaf Theodericus I van Are (+ca.1126) en zijn kleinzoon graaf Theodericus I van Hochstaden (+1195) lijken dan als initiatiefnemers in aanmerking te komen.
92. E. Ramakers, Heerlen, 12.
93. Koning Otto I versloeg in 955 (op 10 augustus, het feest van St.Laurentius) op het Lechveld tegen de Hongaren. D. Flach (Herrschaftliche Gliederungen im Sittarder Raum, in: Sittard I, 55 noot 37) noemt per abuis als jaar 996; hij verwijst naar L. Korth, Patrocinen, p.115-118 voor Laurentius; L. Korth noemt veel Laurentiuskerken.
94. Vincentius komt als patroon ook voor in Gorseem bij St.Truiden, erfgoed van Udo van Toul. Gorseem: M. Werner, Der Lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit. Untersuchungen zur Geschichte einer karolingischer Stammlandschaft, Göttingen 1980 (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 62), 86. Vincentius komt in Keulen amper voor: L. Korth, Patrocinen, 213-217. Gorseem kwam in 1059 door een goederenruil tussen Udo van Toul en de abt van Kornelimünster aan die abt: N. Kühn, Die Reichsabtei Kornelimünster im Mittelalter. Geschichte, Entwicklung, Verfassung, Konvent, Besitz, Aken 1982 (= Veröffentlichungen des Stadtarchivs Aachen, Bd.3), 56-57, 105 en 108. Mansuetus en Aper komen uit Toul, waar Udo bisschop was (1051-1069). Tussen 821 en 842 verkreeg de abt van Kornelimünster (de?) relikven van de H. Aper van de bisschop van Toul (N. Kühn, Reichsabtei, 11 en 26).
95. J. Renes, Geschiedenis, 66 en 93, wijst ook al op het grootgrondbezit met de kerk in het midden.
96. M. Franssen, Oude funderingen in de kerk van Voerendaal, in: AiL, afl.23 (febr.1985), 56.
97. J. Renes, Geschiedenis, 67.
98. C.R. Janssen, 21-23.
99. J. Renes, Geschiedenis, 66.
100. Tekst: MGH, D Otto II, 50; Th.J. Lacomblet (ed.), Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins I, Düsseldorf 1840 (reprint Aalen 1960), nr.114 met noot; H. Kaspers, Comitatus nemoris. Die Waldgrafschaft zwischen Maas und Rhein. Untersuchungen zur Rechtsgeschichte der Forstgebiete des Aachen-Dürener Landes einschließlich der Bürgen und Villen, Düren 1957, 181; H. Dittmaier, Zur Geographie der Wildbannbestätigung für die Kölner Kirche von 973, in: Rheinische Vierteljahresblätter 24 (1959), 210-216 (kaart p.212); D. Flach, Untersuchungen zur

- Verfassung und Verwaltung des Aachener Reichsgutes von der Karolingerzeit bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts, Göttingen 1976, 14. Voor een overzicht van Frankische vondsten te Ubach(-Palenberg): W. Piepers, *Archäologie*, 449-452 en 587-588. Voor de Rimbürg, die de brug over de Worm beheerste: idem, 456-457 en 161.
101. Over de verschuivingen in die periode: M. Werner, *Der Herzog von Lothringen in salischer Zeit*, in: *Die Salier und das Reich*, Band I: Salier, Adel und Reichsverfassung, Sigmaringen 1991, 421-423.
102. Zie L. Augustus, *De middeleeuwse tollenvorbonnen aan het land van 's-Hertogenrade*, in: "Van der Nyersen upwaert". Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg, (= *Werken LGOG* 7), Maastricht 1981, 53.
103. Rode als allodium: *Annales Rodenses*, sub anno 1108 en passim. Rode als mogelijk rijksleen: W. Gärtner, *Das Chorherrenstift Klosterrath in der Kanonikerreform des 12. Jahrhunderts*, in: *ZAGV* 97 (1991), 122 en noot 97 aldaar.
104. Dat stellen: J.P.J. Gewin, *Die Herkunft der Grafen van Limburg Stirum. Die Pfalzgrafen von Lothringen, die Grafen von Berg und ihre Progenitur bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts*, (= *Geschiedenis der graven van Limburg Stirum*, Band 1 [= *Teil*, Band 2], Assen enz. 1962, 122-127 en passim; met afwijkende samenhang: G. Aders, *Die Herren und Grafen von Saffenberg*, In: *Die Grafen van Limburg Stirum. Einleitung und abschließender Band der Geschichte der Grafen van Limburg Stirum und ihrer direkten Vorfahren* (= *Geschiedenis der graven van Limburg Stirum*, Deel 1 [= *Teil* I, Band 1], 6-21. Weer anders: E. Quadflieg, *Genealogie der Grafen van Limburg und Limburg-Styrum sowie ihrer direkten Vorfahren*, in: *Idem*, p.LXXIII. Hier tegen met krachtige argumenten: J. Milz, *Die Vögte des Kölner Domstiftes und der Abteien Deutz und Werden im 11. und 12. Jahrhundert*, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 41 (1977), 198-202 (vriendelijke mededeling van drs L. Augustus). Wat betreft de voogdij: in 1059 is paltsgraaf Hendrik voogd (D H IV, nr.46; vgl D H IV, nr.156). In 1064 is (palt)sgraaf Herman voogd (D H IV, nr.127). De identificatie van deze Herman is onduidelijk: Gewin noemt de paltsgraaf Herman voogd (*Gewin*, *Limburg I-2*, 80); Aders, *Limburg I-1*, 12 noemt Herman van Saffenberg; *ibidem*, 31 stelt hij dat paltsgraaf Herman 'vielleicht auch Vogt' was. D. Schwenicke (ed.), *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*, Band VI: *Familien des alten Lothringen I*, Marburg 1978, Tafel 2, kiest voor Herman van Saffenberg. R. Gerstner, *Die Geschichte der lothringischen und rheinischen Pfalzgrafschaft von ihren Anfängen bis zur Ausbildung des Kurterritoriums Pfalz* (= *Rheinisches Archiv* 40), Bonn 1941, 39, onderscheidt de paltsgraaf en de voogd/graf Herman; vgl. R. Gerstner, 50. R. Kühn, *Reichsabtei*, is zeer schaarst met vermeldingen van de voogden (vooral p.56-58). Th.R. Kraus, *Jülich, Aachen und das Reich. Studien zur Entstehung der Landesherrschaft der Grafen von Jülich bis zum Jahre 1328*, (= *Veröffentlichungen des Stadtarchivs Aachen*, 5), Aken 1987, 79-80 is duidelijker: de voogdij van Kornelminster bleef bij de opeenvolgende paltsgraven, totdat ze in 1225 aan de graven van Gulik kwam. De identiteit van de voogd van 1064 blijft onduidelijk, maar twee zaken staan vast: a. Na 1064 zijn de paltsgraven voogd; b. Adelbert en Adolf van Saffenberg treden niet op als voogd van Kornelminster.
105. *Annales Rodenses*, sub anno 1109.
106. *Annales Rodenses*, sub anno 1108; L. Augustus, *Wanneer kwam Rode aan Limburg?*, in: *Msg* 89 (1970), k.41-42 (circa 1101); vgl. S. Corsten, *Die terra de Rode und das Jahr 1136*, in: idem, k.159-160. W. Gärtner, 123-124 en noot 102 aldaar (verwoesting parochiekerk begin 1105?); Werner, *Herzog*, in: *Salier I*, 384 naar: Cl. Gaier, *Art et organisation militaires dans la principauté de Liège et dans le comté de Loos au Moyen Age*, (= *Verhandelingen in octavo van de klasse der letteren en der morele en staatkundige wetenschappen*, boek LIX, aflevering 3), Brussel 1968, 231-234. Cl. Gaier beschrijft een deel van het conflict tussen keizer Hendrik IV en zijn zoon, resulterend in een gevecht bij Visé (voorjaar 1106).
107. Zo bij Monumenten Zuid-Limburg I, 308, blijkbaar naar het voorbeeld: F. Büttgenbach, *Kirchrath, eine uralte Gemeinde des ehemaligen Herzogthums Limburg, Geilenkirchen 1893* (reprint Kerkrade 1977). 4. Deze opvatting gaat mogelijk terug op een verkeerde lezing van *Annales Rodenses* anno 1115 (teruggave van de kerk door proost Richer aan graaf Adolf). Over de kerk van Richterich en haar relatie met Laurensberg: R. Nolden, *Besitzungen und Einkünfte des Aachener Marienstiftes von seinen Anfängen bis zum Ende des Ancien Régime*, in: *ZAGV* 86-87 (1979/80), 180-182, 189-191 en 194; D. Flach, *Das Reichsgut im Aachener Raum. Versuch einer vergleichenden Übersicht*, in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 51 (1987), 36-38;

- L. Falkenstein, Die Kapellenstiftung zu Berensberg, die Pfarrei Laurensberg und die kirchliche Gebietsgliederung nördlich Aachens im Mittelalter in: Kapelle und Kirche St. Matthias zu Berensberg (1381-1890), I, 's-Hertogenrade 1991, 74-81. Richterich als paltgrafelijk gebied: D. Flach, Untersuchungen, 124 en 162-167.
108. Monumenten Zuid-Limburg I, 308.
109. C.R. Janssen, 40-41.
110. P.L.M. Tummers, Romaans, 54-55.
111. J. Renes, Geschiedenis, 67; vgl. L. Augustus, Kasteel Erenstein 875 jaar?, in: LvH 34 (1984), 71-80, over verschillende huizen in het Ansteldal.
112. L. Augustus, De vroege religieuze gemeenschap van Kloosterrade (Rolduc) en haar Consuetudines, in: PSHAL 123 (1987), 6; vgl. Annales Rodenses, sub anno 1104. Over de lokatiekeuze ook: W. Gärtner, 105-106 en 111-112.
113. W. Gärtner, 122 en noot 97 aldaar.
114. Monumenten Zuid-Limburg I, 136-137 naar een akte van 1361, uitgegeven door J. Strange, Genealogie der Herren und Freiherren von Bongart, (z.p.z.j.), 6 volgens: J.J. Michel, Die Jülich-sche Unterherrschaft Heiden, in: ZAGV 5(1883), 246; vgl. J. Renes, Geschiedenis, 75.
115. L. Korth, Patrocinien, 93-97.
116. Monumenten Zuid-Limburg I, 137-139.
117. K. Flink, Die ehemalige Stadt Gangelt unter Heinsberg, Brabant und Jülich, Gangelt 1975, 12, maakt dit zeer plausibel.
118. K. Flink, Gangelt, 8-10; S. Corsten, Herren Valkenburg, in: PSHAL 120 (1984), 171. S. Corsten noemt de deling van ca.1228 niet.
119. J. Renes, Geschiedenis, 65 en 82 met een zeer illustratieve kaart.
120. A. Bruijn, De middeleeuwse pottenbakkerijen in Z.Limburg (Nederland), in: Bron van Brunsham, deel 2: Brunssum in kannen en kruiken. Geschiedenis van de aardewerkindustrie in Brunssum, Brunssum 1994, 16 (kaart).
121. Vgl. over de lokatie van de oude kerk: H. Stoepker, Kroniek 1990, in: PSHAL 127 (1991), 223 en Middeleeuwse kerkfundamenten in Brunssum, in: AiL, afl.64 (juli 1995), 30.
122. K. Flink, Gangelt, 11; Flach, Gliederung, in: Sittard, I, 52 en verder. Gangelt had een Georgaltaar; L. Korth, Patrocinien, kent slechts een Gregoriuskerk, in Keulen: 78-79.
123. W.J.H. Willems, Kroniek 1984, in: PSHAL 121 (1985), 193; J. v.d. Boorn, Graafwerkzaamheden in de kerk van Klimmen, in: AiL, afl.21 (okt.1984), 10-13; Monumenten Zuid-Limburg I, 356-360.